

Париж двадцятого століття
Жуль Верн

«Париж XX століття» відомий широкому загалу набагато менше, аніж інші твори Жуля Верна, оскільки він ніколи не публікувався за життя письменника. Рукопис роману вважали втраченим аж до 1989 року, коли його знайшов у родинному сейфі праправнук Жуля Верна. Таким чином, роман, написаний у 1863 році про Париж 1960-х років, було вперше опубліковано аж у далекому для обох епох 1994 році.

Цей роман написаний у геть невластивому для Жуля Верна жанрі антиутопії, коли він чи не єдиний раз у своїй творчій кар'єрі дозволяє собі скепсис і пересторогу щодо індустріалізації суспільства і стрімкого розвитку технологій. У романі Верна світ Парижа XX століття виглядає бездушним і меркантильним, позбавленим свободи творчості та підвладним лише механічному раціо. На щастя, похмурі прогнози Жуля Верна стосовно Парижа 60-х не збулися, але тим цікавіше буде тепер прочитати його думки з приводу негативного сценарію майбутнього, передумови якого письменник бачив у своїй добі. А можливо, Жуль Верн не так сильно й помилявся, просто тривожні зміни настануть дещо повільніше, ніж він передбачав?

Жуль Верн

Париж двадцятого століття

Розділ I

Генеральне Товариство просвітницького Кредиту

13 серпня 1960 року частина мешканців Парижа прямувала до численних станцій столичної залізниці, аби дістатися потягом до того місця, де колись було розташоване Марсове поле[1 – Марсове поле – паризький парк, за аналогією з Марсовим полем у Римі названий на честь бога війни Марса. (Прим, пер., якщо не вказано інше.)].

Того дня Генеральне Товариство просвітницького Кредиту, потужний державний навчальний заклад, видавало нагороди та премії. Провадити урочистості мав Його Високоповажність міністр з Ошатності Парижа.

Генеральне Товариство просвітницького Кредиту чудово відповідало індустріальним тенденціям століття: те, що сто років тому називали Прогресом, зазнало стрімких та приголомшливих змін. Монополія, це найсучасніше дитя досконалості, прибрала до своїх лап цілу країну; численні товариства все розмножувались, змінювались, реорганізовувались, і наші батьки були б, без жодних сумнівів, вражені нечуваними результатами їхньої діяльності.

Грошей було вдосталь, хоча був такий момент, коли, здавалося, їм не могли знайти належного застосування: це було саме тоді, коли залізниця перейшла з рук приватних господарів у власність держави; як наслідок – відчувався надлишок капіталу, а разом з тим – капіталістів, які завжди готові були вкласти гроші у потенційні фінансові операції або ж промислові підприємства.

Тож не дивуймося тому, що вразило б парижанина дев'ятнадцятого сторіччя, і, між усім іншим, не дивуймося створенню просвітницького Кредиту. Під фінансовим керівництвом барона де Веркампена Товариство успішно функціонувало вже близько тридцяти років.

Мірою того, як збільшувалась кількість філій Університету, ліцеїв, колегів, початкових шкіл, християнських пансіонатів, підготовчих курсів, семінарів, конференцій, сиротинців і дитячих будинків, – освіта, хоч би якою вона була, поширилися навіть серед найнижчих верств суспільства. Хоча ніхто вже не читав, але читати й писати принаймні вміли всі; не було такого, щоб амбітний синок якогось ремісника або декласованого селянина не претендував би на місце в адміністрації; бюрократизм розвивався у всіх можливих формах; трохи згодом побачимо, якими військовими методами уряд тримав легіони службовців у послуку.

А тим часом ми хотіли би просто пояснити, як можливості отримати освіту повинні були збільшуватись разом із кількістю людей, які воліли бути освіченими. Чи не були створені у дев'ятнадцятому сторіччі, в ті роки, коли Францію і Париж хотіли повністю змінити, перетворивши їх на нову Францію і новий Париж, численні товариства з нерухомості, об'єднання підприємців та, врешті-решт, Земельний Кредит[2 – Земельний Кредит – фінансова установа у Франції, що спеціалізується на фінансуванні об'єктів нерухомості. Створена у 1852 році.]?

Проте що будувати, що навчати – для ділових людей, по суті, різниці немає: освіта для них – те ж будівництво, хіба що менш солідне.

Саме так розмірковував у 1936 році барон де Веркампен, добре відомий у колах фінансового підприємництва: йому спало на думку заснувати величезний коледж, в якому дерево освіти могло б проростати і розгалужуватись, водночас залишаючи за державою можливість за ним наглядати: поливати, підрізати й знищувати гусінь.

Барон об'єднав усі ліцеї столиці та провінції, Сент-Барб[3 - Сент-Барб - паризький навчальний заклад, заснований у 1460 році та закритий у 1999 році. З 2009 року і нині - університетська бібліотека.] і Роллен[4 - Роллен - коледж у Парижі, названий на честь французького історика і педагога Шарля Роллена. Нині - ліцей Жака Декура.], а також різноманітні приватні інституції в одну-єдину установу: так він централізував освіту по всій країні; капіталісти радо йому допомогли, адже він подав справу на їх розгляд під виглядом промислової операції. Спритність барона слугувала гарантією у фінансовій сфері. Гроші прийшли. Товариство було засноване.

Сталося це 1937 року, під час правління Наполеона V[5 - Наполеон V - ймовірно, Жуль Верн був переконаний у тому, що у двадцятому столітті у Франції продовжуватиметься доба імперії (роман був написаний у роки Другої імперії (1852-1870), коли «імператором французів» був Наполеон III (Людовік-Наполеон Бонапарт), небіж Наполеона Бонапарта.]. Рекламна брошура була надрукована накладом у сорок тисяч примірників. У заголовку можна було прочитати:

Генеральне Товариство

просвітницького Кредиту

Генеральне Товариство

просвітницького Кредиту

Акціонерне товариство, засноване на підставі акта, що був розглянутий нотаріусами паном Мокаром і його колегою у Парижі 6 квітня 1937 року та затверджений імператорським декретом від 19 травня 1937 року.

Акціонерний капітал: сто мільйонів франків, розподілених на 100 000 акцій вартістю 1000 франків кожна.

Адміністративна рада:

Барон де Веркампен,

командор ордена Почесного легіону, президент

де Монто,
офіцер ордена Почесного легіону,
директор Орлеанської залізниці

Віце-президенти:

Гарассю, банкір

Маркіз д'Амфісбон, Вищий офіцер
ордена Почесного легіону, сенатор

Рокамон, полковник жандармерії,
кавалер Великого хреста ордена Почесного легіону

Дерманжан, депутат

Фраплу, кавалер ордена Почесного легіону,
генеральний директор просвітницького Кредиту

Далі можна було прочитати ретельно сформульовані мовою фінансів положення Товариства. Серед членів адміністративної ради не бачимо жодного прізвища вченого або університетського викладача. Що ж, для торгового підприємства так навіть безпечніше.

Інспектор уряду здійснював контроль над усіма операціями Компанії, потім доповідав міністрові з Ошатності Парижа.

Ідея барона виявилася слушною і надзвичайно практичною, а тому успіхи перевершили всі очікування. У 1960 році просвітницький Кредит налічував не менше 157342 студентів, яких механічними методами навчали наукам.

Маємо визнати, що вивченню художньої літератури і давніх мов (у тому числі французької) приділялося вкрай мало часу; латина й грецька були не тільки мертвими, але й похованими мовами; для проформи існувало ще декілька класів словесності, але відвідували їх погано, вони були малозначущими та ще менш шанованими. А всі словники, збірки поезії, підручники з граматики, вправи на переклад іноземною і рідною мовами, класичні автори, всі ці старенькі книжечки на зразок de Viris[6 – «De viris illustribus» («Про знаменитих мужів») – збірка життєписів знаменитих римських та грецьких діячів, що належить перу римського історика Непота (I ст. до н. е.)], Квінт Курціїв, Саллюстіїв і Тит Лівіїв спокійно вкривалися пилом на полицях старого видавничого дому «Ашет»[7 – Ашет (Ашет Лівр) – найбільша видавнича група Франції, створена у 1824 році як фірма, що займається виданням і поширенням книжкової продукції.]; однак короткі курси з математики, праці з геометрії,

механіки, фізики, хімії, астрономії, посібники, що навчають основ промисловості, торгівлі, фінансової діяльності, – словом, все те, що так чи інакше було пов'язане зі спекулятивними тенденціями сучасності, розпродавалось тисячами примірників.

Словом, акції Компанії, що за двадцять два роки вирости вдесятеро, коштували тепер по 10000 франків кожна.

Не будемо більше вести розмов на тему процвітаючого становища просвітницького Кредиту: як кажуть банкіри, хай краще говорять цифри.

Наприкінці минулого сторіччя Еколь Нормаль[8 – Еколь Нормаль – один із найпрестижніших навчальних закладів Франції, заснований у 1794 році.] явно занепадала; все менше молоді відчували покликання до словесності, багато хто зі студентів, до того ж найкращих, закидали професорські мантиї якомога далі, записуючись у когорті писак-журналістів; але таке прикре видовище не повторювалось ось уже протягом десяти років, адже тепер учнів, що складали іспити для вступу до Школи, цікавили самі лише точні науки.

Але в той час, як останні викладачі грецької та латини закінчували свої дні, сумуючи у порожніх аудиторіях, яке ж високе становище у суспільстві мали щасливі володарі наукових ступенів з точних наук, з яким поважним виглядом ставили вони свій підпис на платіжних відомостях!

Усі науки розподілялися на шість галузей: мали голову відділу математики із заступниками у сферах арифметики, геометрії та алгебри, голову відділу астрономії, механіки, хімії та, нарешті, найосновніше: голову відділу прикладних наук разом із заступниками у сферах металургії, будівництва промислових підприємств, машинобудівництва та прикладної хімії.

Живі мови, окрім французької, були дуже популярними; їм приділяли особливу увагу; філолог-ентузіаст міг вивчити дві тисячі мов і чотири тисячі діалектів усього світу. З часів колонізації Кохінхіни[9 – Кохінхіна – прийнята в історичній географії назва південно-східної частини півострова Індокитай.] заступник підрозділу китайської мови мав величезну кількість студентів.

Товариство просвітницького Кредиту займало величезні будинки, споруджені на тому місці, де колись було Марсове поле, що стало непотрібним відтоді, як на Марса більше не виділяли бюджетних коштів. Ціла система, справжнісіньке місто, що мало свої квартали, площі, вулиці, палаци, церкви, казарми: щось на кшталт Нанта або ж Бордо, де могли спокійно розміститися сто вісімдесят тисяч душ, включно з викладачами.

Монументальна арка виходила на широкий військовий плац, що називався Вокзалом просвіти; він був оточений доками наук. Варто було відвідати також їдальні, дортуари, залу для проведення олімпіад та іспитів, в якій без проблем могли розміститися три тисячі учнів, але все це вже не дивувало людей, що за останні п'ятдесят років звикли до такої краси.

Отож натовп поспіхом линув на церемонію вручення нагород: захід, що завжди викликав широкі цікавість родичів, друзів та колег, яких назбиралось тим часом уже понад п'ятсот тисяч. Люди продовжували збиратись,

випливаючи із зупинки Гренель, що розташовувалась саме там, де закінчувалась Університетська вулиця.

Однак, незважаючи на те, що натовп усе більшав, безладу на плацу не було; чиновники, не такі завзяті, а отже, не такі нестерпні, як працівники старих компаній, охоче залишають всі двері відчиненими; потрібно було сто п'ятдесят років для того, щоб збагнути просту істину: натовпу краще відкривати двері, аніж закривати перед ним.

Вокзал просвіти на честь Церемонії був святково прикрашений та цілком підготовлений до заходу; але будь-яка площа, навіть найбільша на світі, скоро заповнюється людьми: так, уже зовсім скоро на військовому плацу не залишилося вільного місця.

О п'ятнадцятій на сцену урочисто піднявся міністр з Ошатності Парижа, в супроводі барона де Веркампена і членів Адміністративної ради; барон стояв праворуч від Його Величності; пан Фраплу — ліворуч; з висоти сцени його погляд губився в океані голів. Лунає музика Організації: повний гвалт з усіх можливих стилів та ритмів, несумісних один з одним, а тому немелодійних. Однак ця какофонія, обов'язкова частина заходу, здавалося б, аж ніяк не шокує двісті п'ятдесят тисяч пар вух, у які вона вливається стрімким потоком.

Церемонія розпочинається. У натовпі тихенько перешіптуються. Настав час урочистих промов.

Минулого століття один гуморист на прізвище Карр справедливо висміював аж занадто офіційну латину, якою велися промови під час вручення нагород; однак у наш час, коли латиною ніхто й слова сказати не може, такі жарти вже не викликають сміху: хто їх зрозуміє? Сам помічник голови відділу з риторики — і то навряд!

Латина під час урочистих виступів успішно поступилася місцем китайській мові; раз по раз натовпом лунав схвальний шепіт; після чудової тиради, що була присвячена порівнянню цивілізацій на Зондських островах, публіка навіть волила «біс». Це слово ще не забули.

Нарешті піднявся Директор з прикладних наук. Урочиста мить, на яку всі чекали.

Його несамоविта промова була сповнена якихось свистів, поскрипувань, стогонів: тисячею неприємних звуків, що він їх видавав, він був схожий на парову машину, що завзято працює; його поквалливу манеру говорити можна було порівняти з крилом повітряного двигуна, що обертається з неймовірною швидкістю; спинити цей потік слів під підвищеним тиском здавалося неможливим, і його фрази, як маленькі зубчаті колеса, зі скрипом терлися одна об одну.

Аби справити на слухачів ще більше враження, Директор безжально пітнів, і з голови до ніг його немов огортала хмарка пару.

— Чорт забирай! — сказав, посміючись, якийсь дідуган своєму сусідові: лице його виражало повну зневагу до таких ораторських методів. — Що ви про це думаєте, га, Рішло?

Пан Рішло замість відповіді тільки знизав плечима.

— Він аж занадто розпалився, — продовжує дідусь, — ви можете мені сказати, що він має запобіжні хлипавки; але Директор прикладних наук, що раптом вибухає — то було б неабищо!

— Добре сказано, Гюгнене, — відказав пан Рішло.

Енергійні «цити» перервали співрозмовників; вони посміхнулись один одному.

Тим часом промовець продовжував; він із запалом почав співати елегії теперішньому, засуджуючи при цьому минуле; нахвалював сучасні відкриття; навіть дав слухачам зрозуміти, що від майбутнього чекати вже загалом нема чого; він із доброзичливим презирством розповідав про маленький Париж 1860 року і мізерну Францію дев'ятнадцятого сторіччя; красномовно перераховував досягнення нового часу, швидку систему транспортних комунікацій між різними точками Столиці, потяги, що перетинають асфальтовані бульвари, енергія, що її постачають прямісінько додому, вуглекислота, що геть витіснила водяну пару, і, нарешті, Океан, той Океан, що омиває своїми водами береги Гренелю; він виступав неперевершено, лірично, наспівав купу дифірамбів і загалом був украй нестерпним та несправедливим, забуваючи про те, що досягнення двадцятого сторіччя визрівали ще в проектах дев'ятнадцятого.

Жваві овації було чути на тому самому місці, де сімдесят років тому гучно відзначили свято федерації.

Однак раптом, оскільки все колись закінчується, навіть урочисті промови, машина зупинилась. Ораторські вправи добігли кінця: настав час для вручення нагород.

Питання, що його поставили поважні математики у рамках великого конкурсу, звучало так:

«Маємо два кола: O і O' : з точки A , що розташована на колі O , проводимо дотичні до кола O' ; з'єднуємо точки їх перетину: проводимо дотичну з точки A до кола O ; питання: у якій точці перетнеться ця дотична з хордою дотичних до кола O' ?»

Кожен усвідомлював усю важливість задачі. Незабаром публіка дізналася прізвище учня, котрий розв'язав її за допомогою власного методу: такий собі Жігужьо (на ім'я Франсуа Неморен) з Бріансона (Верхні Альпи). Переможця зустріли гучними оплесками; того пам'ятного дня його ім'я повторили ще сімдесят чотири рази: на його честь поламали лави для сидіння, що навіть тоді, у 1960 році, було всього лише метафорою, яка покликана була підкреслити захват натовпу.

Жігужьо (Франсуа Неморен) був нагороджений бібліотекою у три тисячі томів. Товариство просвітницького Кредиту чудово виконувало своє завдання.

Ми не в змозі перерахувати всі Науки, що їх вивчали в цьому закладі: їхній список викликав би у прадідів цих юних науковців неабиякий подив. Вручення нагород відбувалось своїм звичаєм, і публіка вибухала цинічними вигуками, коли якийсь бідолашний студент відділення словесності, що соромився, коли називали його ім'я, отримував премію за твір латиною або ж за переказ грецькою.

Але якоїсь миті глузування натовпу залунали ще гучніше, а іронічні вигуки досягли свого апогею. Це сталося тоді, коли пан Фраплу оголосив таке:

«Перша нагорода за вірш, написаний латиною: Дюфренуа (Мішель Жером) з Ванна (Морбіан)».

Реготали всі без винятку, можна було почути таке:

— Нагорода за вірш латиною! Отакої!

— Та він, певно, єдиний автор!

— Подивіться на цього учасника товариства Пінда[10 - Пінд - гірське пасмо в Греції, яким, за міфологією, володів бог Аполлон, покровитель мистецтва. У переносному значенні - оселя поезії.]!

— Цього завсідника Гелікона[11 - Гелікон - гора у Греції, де був збудований присвячений Аполлону храм муз (геліконід). У переносному значенні - місце поетичного натхнення.]!

— Цього стовпа Парнасу[12 - У грецькій міфології - святилище поезії, одне з місць перебування Аполлона та муз.]!

— Та він не вийде! Не вийде він!

Однак Мішель-Жером Дюфренуа вийшов, та ще й з яким апломбом! Кпинів він не боявся; це був світловолосий юнак з приємним обличчям, красивими очима, і не було в ньому ані крихти незграбності або неповороткості. Довге волосся надавало йому трохи жіночності. Чоло його випромінювало дивне світло.

Юнак піднявся на сцену і майже вирвав свою нагороду з рук Директора. То був один-єдиний том: Посібник успішного підприємця.

Мішель зневажливо глянув на книжку, після чого кинув її додолу та неквапом повернувся на своє місце, уквітчаний лаврами, не поцілувавши навіть офіційної щічки Його Величності.

— Ого який! - присвиснув пан Рішло.

— Сміливий хлопець! - відказав пан Гюгнен.

Звідусіль долинали гамір та шушукання; Мішель приймав їх, погордливо усміхаючись; згодом він зайняв місце серед своїх кепкуючих товаришів.

Урочиста церемонія тривала аж до сьомої вечора; того дня роздали п'ятнадцять тисяч премій і двадцять сім тисяч похвальних грамот.

Найдостойніші лауреати Науки того ж дня вечеряли за столом барона де Веркампена, в колі членів Адміністративної ради та найбагатших акціонерів.

Причина піднесеного настрою цих останніх — звичайно ж, цифри! Дивіденди за 1960 фінансовий рік складали тепер 1169 франків 33 сантими за акцію. Доходи вже перевищували вартість акцій після емісії.

Розділ II

Побіжний огляд паризьких вулиць

Мішель Дюфренуа крокував у натовпі: краплина води в цій шаленій течії, що змінювала свій напрям з кожним проривом греблі. Запал його все спадав. Переможець з латинського римуння ставав простим собі юнаком, сором'язливим хлопчиськом посеред радісної штовханини; він відчував себе самотнім, чужим, немов ізольованим у порожнечі. У той час, коли його приятелі завзято крокували, він ішов повільно, ніби сумніваючись: сирота на цьому збіговищі вдоволених батьків; здавалося, він жалкував за своєю роботою, навчанням, викладачами.

Він не мав ані батька, ні матері, і йому доводилось повертатися в родину, яка не могла його зрозуміти, з повною впевненістю у тому, що на нього з його премією за віршування латиною там чекає непривітна зустріч.

«Врешті-решт, — міркував він, — вище голову! Я стоїчно витримаю їхній поганий настрій! Дядько — чоловік доброзичливий, тітка — практична, а двоюрідний брат — той ще корисливий тип; мої ідеї вдома не сприймуть; але чим тут зарадиш? Отже, вперед!»

Однак він не поспішав: юнак не належав до учнів, які вириваються на канікули, як народи на волю. Його дядько й водночас опікун навіть не вважав за потрібне бути присутнім на церемонії вручення нагород; він знав, на що, за його словами, «неспроможний» племінник, і напевне помер би від сорому, якби побачив, як нагороджують цього вихованця Муз.

Тим часом юрма поволі відносила юнака вулицями; він відчував, як течія тягне його за собою, мов утопленика.

«Таке порівняння цілком справедливе, — думав він. — Мене віднесло в самісіньке море; там, де в пригоді стануть навички риби, я виявляю свої пташині інстинкти; я люблю жити у просторі, у тих ідеалах, які вже нікому не потрібні, у країні мрій, звідки ніхто не повертається!»

Міркуючи так, посеред юрми і штовханини, він підійшов до станції метро Гренель.

Ця лінія метрополітену обслуговувала лівий берег, починаючи з бульвару Сен-Жермен, що простягався з Орлеанського вокзалу[13 – Орлеанський вокзал – нині вокзал Аустерліц.] аж до будівель просвітницького Кредиту; там, завертаючи за Сenu, колія перетинала її, проходячи Ёнським мостом, що задля послуг залізниці був обладнаний новим покриттям, і з'єднувалась із залізницею правого берега; далі, оскільки тунель Трокадеро виходив на Елісейські поля, вона досягала бульварів, підіймаючись ними до площі Бастилії і вливаючись у лівобережну лінію через міст Аустерліц.

Це перше кільце залізниці охоплювало, можна сказати, увесь старий Париж Людовіка XV, аж до старовинних міських мурів, де на одній із стін можна було прочитати такий ефонічний напис:

Le mur murant Paris rend Paris murmurant[14 – Малозмістовна гра слів з однозвучними складами, яку не можна перекласти із збереженням повторюваності складів: «стіна, що нею обнесений Париж, змушує місто тихенько шелестіти».]

Друге кільце охоплювало територію давнього паризького передмістя, розтягнувшись уздовж кварталів, що колись були розташовані над зовнішніми бульварами, на тридцять два кілометри.

Третя лінія колій проходила давньою кільцевою дорогою; протяжність її становила п'ятдесят шість кілометрів.

Нарешті, четверте кільце сполучало лінії укріплень і мало понад сто кілометрів завдовжки.

Як бачимо, Париж вийшов з традиційного поясу своїх укріплень 1843 року й без проблем увібрав у себе Булонський ліс, район полонин Іссі, Ванва, Біянкура, Монружа, Іврі, Сен-Манде, Баньоле, Пантена, Сен-Дені, Кліші та Сен-Вена. Гребені Медона, Севра, Сен-Клу зупинили експансію міста на захід. Кордони сучасної столиці були позначені укріпленнями Мон-Валер'єна, Сен-Дені, Обервільєра, Роменвілля, Венсана, Шарантона, Вітрі, Бісетра, Монружа, Ванва та Іссі; місто, площа якого становить двадцять сім лье, повністю поглинуло департамент Сени.

Отже, метрополітен формували чотири концентричні кола; поєднувались вони розгалуженою системою залізничних рукавів, які на правому березі тягнулися вздовж бульварів Мажента і Мальзерб, а на лівому березі – вздовж вулиць Ренн та Фоссе-Сен-Віктор[15 – Вулиця Фоссе-Сен-Віктор – нині вулиця Кардинала Лемуана.]. Можна було максимально швидко дістатись з одного кінця міста в протилежний.

Ця залізниця існувала з 1913 року; побудували її на державні кошти за планом, що його запропонував минулого сторіччя інженер Жоан.

У той час на розгляд уряду внесли чимало різних проектів. Проект метрополітену був затверджений радою цивільних інженерів, оскільки інженерів мостів і доріг не існувало з 1889 року, коли була ліквідована Політехнічна школа; однак тривалий час ці пани не могли дійти до спільного висновку; одні хотіли побудувати колії на головних вулицях Парижа; інші вихваляли систему підземних метро, на кшталт лондонських; але перша з цих ідей вимагала встановлення спеціальних шлагбаумів для блокування руху поїздів; можна тільки уявити, які б утворилися тоді затори з пішоходів, машин та екіпажів; на реалізацію другої ідеї треба було докласти неймовірних зусиль; до того ж перспектива поринути у нескінченний тунель мало приваблювала пасажирів. Усі дороги, побудовані раніше за цим сумнозвісним планом, довелося знищити, у тому числі дорогу, що вела до Булонського лісу, під час подорожі якою, через мости і підземні дороги, пасажири змушені були двадцять сім разів відриватись від читання своїх газет, хоча подорож тривала всього лише двадцять три хвилини.

Здавалося б, система Жоана поєднує в собі все найкраще: швидкість, простоту та комфорт. І справді: от уже п'ятдесят років метрополітен працював на радість усім парижанам.

Система складалась з двох напрямків руху: за першим поїзди ходили в один бік, за другим – у протилежний; а отже, зіткнення поїздів було абсолютно виключено.

Кожен із цих напрямків залізничної колії був прокладений вздовж лінії бульварів, на відстані п'яти метрів від будинків, над зовнішнім краєм тротуарів; підтримували їх вишукані колони з поцинкованої бронзи, що поєднувались між собою ажурно вирізьбленими арматурами; з колон до сусідніх будинків були проведені опорні конструкції з поперечних аркад.

Так, цей довгий віадук, що підтримував залізничні колії, формував криту галерею, де пішоходи могли заховатися від дощу і сонця; асфальтоване шосе залишалося для автомобілів, віадук акуратними мостами проходив над головними магістралями, що перетинали дорогу, і залізниця, підвішена на висоті антресолі, зовсім не заважала рухові.

Декілька сусідніх будинків, що були перетворені на зали очікування, слугували також станціями; вони поєднувались з колією широкими пішохідними містками; до них вели сходи з подвійними хіднями, якими можна була потрапити до залів очікування.

Станції метрополітену, що проходив уздовж бульварів, були розташовані на площах Трокадеро[16 – Площа Трокадеро – нині площа Трокадеро-і-11-Листопада.] і Мадлен, біля базару Бон Нувель, на вулиці Тампль та на площі Бастилії.

Віадук, що тримався на простих колонах, без сумніву, не витримав би навантаження старих і надто громіздких поїздів; проте завдяки оновленій системі двигунів конструкції були доволі легкими; інтервал руху поїздів становив десять хвилин; швидкі та зручні вагони одного такого поїзда перевозили до тисячі пасажирів.

Будинки, поблизу яких проходили колії, не потерпали ні від пару, ні від диму, і причина цього була досить проста: локомотивів не існувало. Потяги рухались завдяки стисненому повітрю, за системою Вільяма, що її запропонував видатний бельгійський вчений Жобар, популярний у середині дев'ятнадцятого сторіччя.

Уздовж всієї залізниці між двома рейками колії була прокладена векторна труба, двадцяти сантиметрів у діаметрі і завтовшки у два міліметри; всередині неї був диск з м'якого заліза, саме його приводила в рух сила стисненого в декілька атмосфер повітря: його постачало Товариство Катакомб Парижа. Цей диск, що рухався у трубі з величезною швидкістю, немов куля в сарбакані[17 – Сарбакан – духовая трубка для стрільби у народів Північної та Південної Америки.], тягнув за собою перший вагон поїзда. Але яким чином вагон був з'єднаний з диском, розміщеним усередині труби і який не міг мати жодного виводу назовні? За допомогою електромагнітної сили.

І справді: між колесами першого вагона потягу, обабіч труби, щонайближче до неї, були розташовані магніти. Через стінки труби магніти діяли на залізний диск[18 – Якщо електромагніт під час контактного зіткнення може витримати вагу у 1000 кг, то сила його тяжіння на відстані у 5 міліметрів дорівнює ще 100 кг (прим. авт.)]. Рухаючись, диск тягнув за собою вагони, при цьому стиснуте повітря не могло вирватись назовні.

Коли потяг мав зупинитися, робітник станції відкривав спеціальний кран; повітря виходило, і диск завмирав. Коли кран закривали, повітря знову рухалося системою: потяг знову набирив швидкість.

Отже, така проста система, яку нескладно було підтримувати, що не виділяла ні диму, ні пари, виключала можливість зіткнення потягів, завдяки якій можна було піднятися будь-де, будь-якими сходами, на будь-яку висоту, – здавалося, така система мала б існувати з незапам'ятних часів.

Юний Дюфренуа купив квиток на станції Гренель і за якихось десять хвилин уже опинився на станції Мадлен; він спустився бульваром, крокуючи у напрямку Імператорської вулиці[19 – Імператорська вулиця – вулиця з такою назвою справді існувала з 1806 по 1815 рік, коли була перейменована на вулицю Карусель. Проте у рік написання роману (ймовірно, 1863 – див. «Історію рукопису») вулиця вже була поглинута площею Карусель. Точно сказати, якій вулиці антиутопічного Парижа автор дав таку назву, неможливо.], що проходила повз Оперний театр до садів Тюільрі.

Люди заповнили вулиці; ніч вступала у свої права; вітрини розкішних магазинів випромінювали яскраве світло; канделябри, встановлені за системою Вея, що полягала в електризації струменя ртуті, весело блищали у вечірніх сутінках; вони були з'єднані між собою підземними кабелями; так, сто тисяч паризьких ліхтарів спалахували одразу.

Однак деякі старенькі крамнички й досі не зраджували звичному вуглеводневому газу; відкриття нових вугільних шахт дозволило постачати його за ціною десять сантимів за кубічний метр; зрештою, компанія все одно отримувала значні прибутки, особливо завдяки продажам газу як пального для двигунів автомобілів.

І справді, велика кількість екіпажів з тої незліченної кількості, що неслись паризькими бульварами, не використовували коней; їх рухала невидима сила – двигун з розширеним через згоряння газу повітрям: механізм Ленуа, застосований для роботи двигунів.

Основною перевагою такого механізму, який був винайдений у 1859 році, було те, що для його функціонування не потрібні були ані котли, ані топки, ані пальне; рух відбувався завдяки невеликій кількості світлого газу, змішаного з повітрям: його вводили у поршень і запалювали за допомогою електричної іскри; газові колонки, розташовані на кожній автозаправці, забезпечували водіїв необхідною кількістю водню; останні покращення у роботі системи дозволили повністю відмовитись від води, що колись слугувала для охолодження циліндра.

Отже, нова система була простою та зручною в управлінні; машиніст, сидючи на своєму сидінні, керував тяговим колесом; педаль, розташована у нього під ногами, дозволяла регулювати швидкість руху машини за допомогою простого натискання.

Таким чином, машини, яким на добу вистачало однієї кінської сили, не коштували і восьмої частини вартості коня; споживання газу було під постійним та точним контролем і дозволяло обчислити корисну роботу для кожного екіпажа: обманювати Компанію так, як це робили кучери раніше, стало неможливо.

Такі газові екіпажі, певна річ, споживали величезну кількість водню, не кажучи вже про громіздкі вози, що транспортували каміння та будматеріали і мали потужність у двадцять-тридцять кінських сил. Проте ще однією перевагою системи Ленуара було те, що машини не споживали водню під час зупинок, у той час коли парові екіпажі пожирали пальне навіть не працюючи.

Отже, транспортні засоби рухались набагато швидше, та й машин на вулицях значно поменшало, оскільки міністерство Поліції видало постанову про те, що після десятої години ранку рух вантажівок та будь-яких інших габаритних засобів перевезення забороняється: для такого транспорту проклали декілька спеціально призначених доріг.

Такі чудові нововведення були надзвичайно доречними в цю божевільну добу, коли люди настільки заклопотані своїми справами, що не мають ані часу на відпочинок, ані права на запізнення.

Що б сказали наші пращури, якби побачили ці бульвари, освітлені так яскраво, що це світло можна було порівняти із сонячним, ці тисячі машин, які майже нечутно шурхотіли асфальтованими вулицями, ці розкішні крамниці, схожі на палаци, з яких днями й ночами виливається м'яке біле світло, ці широченні, мов площі, шосе, ці величезні готелі, де з комфортом могли розміститися двадцять тисяч гостей, ці надлегкі віадуки; ці довгі вишукані галереї, ці мости, перекинуті між вулицями, і, нарешті, ці потяги, що, розтинаючи повітря, з приголомшливою швидкістю проносилися містом.

Безсумнівно, вони були б ошелешені; але у людей 1960 року такі дива захоплення уже не викликали; вони спокійно користувалися ними, і це не робило їх щасливішими, адже за їхньою вічно покvapливою, нервовою ходою, за їхнім суто американським запалом було відчутно: демон збагачення штовхає їх у прірву, постійно й невідворотно.

Розділ III

Найвищою мірою практична родина

Нарешті юнак дістався будинку свого дядька, пана Станіслава Бутардена, банкіра і директора Товариства Катакомб Парижа.

Дядько Мішеля, поважна у місті особа, проживав у чудовому маєтку на Імператорській вулиці. Це була велетенська, проте абсолютно позбавлена смаку будівля з величезною кількістю вікон: справжня казарма, перетворена на приватне помешкання, аж ніяк не велична, однак вражаюче масивна. На першому поверсі та у приміщеннях, прибудованих до маєтку, були розташовані службові кабінети.

«Ось де минатиме моє життя! — подумав тоді Мішель. — Невже я маю залишити тут будь-яку надію?»

Зненацька його охопило непереборне бажання втекти звідси, втекти якомога далі; проте юнак опанував себе й натиснув на кнопку електричного дзвінка біля воріт; вони ледь чутно відчинилися, під дією якоїсь невидимої пружини, і самі ж зачинилися, тільки-но відвідувач пройшов.

Широке подвір'я виходило до службових кабінетів, розташованих по колу під стелею з матового скла; трохи далі можна було побачити великий гараж, де в очікуванні наказів господаря стояло декілька газ-кебів.

Мішель підійшов до підіймача, що нагадував кімнату з великим оббитим тканиною диваном, який стояв по всьому її периметру; там постійно чергував служник у помаранчевій лівреї.

— До пана Бутардена, — попросив Мішель.

— Пан Бутарден щойно сів до столу, — мовив виїзний лакей.

— Перекажіть, будь ласка, що це пан Дюфренуа, його небіж.

Прислужник мовчки натиснув на металеву кнопку, розташовану посеред дерев'яної обшивки стін; ліфт нечутно піднявся на другий поверх, де була їдальня.

Лакей відрекомендував господарю Мішеля Дюфренуа.

Пан Бутарден, пані Бутарден та їхній син сиділи за столом; коли вони побачили юнака, у кімнаті запанувала напружена тиша; порожня тарілка чекала на Мішеля; дядько кивнув головою, і тоді юнак приєднався до родинної вечері. Ніхто з ним не заговорив. Очевидно, що про його провал знали всі. Він не міг проковтнути й шматочка.

Вечеря минала безрадісно; прислужники ходили сюди-туди, подаючи до столу; страви нечутно виповзали з прорубаних у стіні отворів; їх було багато: відчувалося, що у домі панує достаток, разом з тим не можна було позбутись думки про те, що господарі, певно, зазвичай пригощають своїх гостей неохоче. У цій сумній та безглуздо прикрашеній залі їли швидко та без задоволення. Насправді, важливою для хазяїв була не їжа, а гроші на те, щоб її купити. Мішель це відчував; він задихався від обурення.

За десертом дядько нарешті заговорив, уперше за всю вечерю. Він сказав:

— Завтра вранці, пане, нам треба буде побалакати.

Мішель мовчки схилив голову; прислужник у помаранчевому провів юнака до його кімнати; хлопець ліг; стеля у формі шестикутника нагадувала йому геометричні теореми; він проти волі уявляв трикутники та прямі, що спускалися з вершини на одну із своїх сторін.

«От сімейка!» — думалось йому уві сні, неспокійному та збудженому.

Пан Станіслав Бутарден був типовим продуктом цієї індустріальної доби; як людина надзвичайною мірою практична, він займався тільки тим, що приносило користь, перетворюючи на користь буду-яку думку, будь-яку ідею, і все це — з нестримним і якимось не надто здоровим бажанням приносити, знову ж таки, користь, причиною якого був абсолютний егоїзм; як сказав би Гораций, він поєднував корисне з неприємним; пиха цього чоловіка відчувалася в кожному його слові, ще більше — у жестах, і він нікому, навіть власній тіні, не дозволив би себе випередити; він усе міряв у грамах та сантиметрах, не випускаючи з рук своєї тростини з поділками для вимірювання, завдяки якій він стільки дізнавався про навколишній світ; він з королівським презирством ставився до мистецтва, а особливо до митців, вдаючи, що чудово на цьому розуміється; живопис для нього закінчувався розфарбованою аквареллю, малювання — кресленням, скульптура — муляжем, музика — свистом потягів, а література — біржовими бюлетенями.

Цей чоловік, вихований механікою, пояснював життя трансмісіями й системами зубчатих коліс; він намагався рухатись із якомога меншим тертям, як поршень в ідеально розточеному циліндрі; такий свій погляд на життя й таку поведінку він передавав усім: дружині, синові, робітникам, прислужникам: вони перетворювались на справжнісінькі верстати в руках великого майстра, і він отримував з них щонайбільшу користь.

Мерзенний і жалюгідний, загалом пан Станіслав Бутарден не здатен був ні на добрий, ні на нищий вчинок; зрештою, він був не поганим і не хорошим: нецікавий, незначний людський механізм, часто погано змашений, крикливий, страхітливо подібний до інших.

Він збив собі величезні статки, якщо можна вжити у цьому разі вираз «збивати статки»; дух промисловості захопив його й поніс за собою; за це він був вдячний індустрії усе своє життя, обожнював і боготворив її силу; його родина першою почала носити одяг із залізної пряжі, що з'явився 1934 року. Зрештою, така тканина була доволі м'якою на дотик, схожою на кашемір, проте насправду зовсім не теплою; хоча взимку, якщо маєш хорошу підкладку, можна було якось протриматись; коли цей зносостійкий одяг іржавів, його начищали напилком і перефарбовували у новий модний колір.

Соціальний статус банкіра був такий: Директор Товариства Катакомб Парижа та постачання рушійних сил додому.

Робота товариства полягала в тому, щоб збирати повітря у величезні тунелі, які вже давно не використовувались; його заганяли туди під тиском у сорок чи п'ятдесят атмосфер: постійне джерело енергії, що її трубами доставляли до ательє, фабрик, заводів, прядильень, млинів: усюди, де була потреба у механічній дії. Це ж повітря, як ми вже бачили, слугувало для приведення в дію поїздів на залізницях бульварів. Тисяча вісімсот п'ятдесят три повітряні млини, споруджені на рівнині Монруж, помпами переганяли повітря в ці широкі резервуари.

Таку, без сумнівів, практичну ідею, яка ґрунтувалася на використанні суто природних сил, гаряче підтримував банкір Бутарден; його призначили Директором цієї надважливої компанії, при цьому він залишався членом п'ятнадцяти чи двадцяти організацій нагляду та контролю, віце-президентом Товариства буксирних локомотивів, адміністратором у Філіалі Об'єднаної Торгової контори з вироблення бітумів і т.д., і т.д.

У сорок років він одружився на панні Атенаїс Дюфренуа, тітці Мішеля; вона була гідною супутницею для банкіра: сварлива, потворна, незграбна, радше бухгалтерка й касирка, аніж жінка, бо жіночності в ній аж ніяк не було; вона чудово розумілась на фінансах, любила грати у подвійну бухгалтерію та у разі потреби винайшла б і потрібну; словом, така собі типова адміністраторка, самиця адміністратора.

Чи кохала вона пана Бутардена, чи кохав її він? Так, наскільки ці індустріальні серця можуть кохати; одне порівняння може довершити описання цієї пари; вона була локомотивом, він — машиністом-механіком; він підтримував її в робочому стані, натирав, змашував деталі машинною оливою, і так вона їздила вже майже півстоліття, при цьому розуму та уяви мала не більше локомотива Кремптона[20 - Локомотив Кремптона — система парового локомотива, сконструйована англійським винахідником Томасом Расселом Кремптоном (1816-1888).].

Гадаю, не варто говорити, що вона ніколи не сходила з рейок.

Щодо їхнього сина — помножьте батька на матір, і у вас вийде цифра у вигляді Атаназа Бутардена, головного компаньйона банківського дому Касмодаж і Ко; надзвичайно милий хлопець, якому дісталися батькова веселість й материна елегантність. У його присутності бажано було не жартувати; йому здавалось, що з нього глузують, і тоді брови його насплювувались над розгубленими отупілими очима. На великому конкурсі із знання банківської справи він отримав першу нагороду. Можна сказати, що

він не тільки змушував гроші працювати, але висотував з них усе, що можливо; від нього тхнуло лихварством; він шукав собі у дружини якусь огидну дівку, гроші якої могли б із лишком компенсувати її потворність. У двадцять років він уже носив окуляри в алюмінієвій оправі. Його недалекого, кволого мізочка вистачало лише на те, щоб кепкувати зі своїх службовців, вичитуючи їх так, ніби грає з ними у мотузочку: так, одна з багатьох його витребеньок полягала в тому, що він удавав, ніби в касі порожньо, тоді як з неї буквально висипалося золото й купюри. Це був мерзенний чолов'яга, людина без молодості, без серця, без друзів. Батько дуже ним пишався.

Такою була родина, ця домашня трійця, до якої молодому Дюфрену довелося звернутись по допомогу і захист. Пан Дюфренуа, брат пані Бутарден, був людиною чутливою, м'якою, вишукано делікатною, проте у сестрі ці якості зовсім стерлися, щезли. Відолашний митець, талановитий музикант, народжений для кращого століття; ще молодим він не витримав життєвих негараздів і помер, залишивши синові лише поетичну душу, свої здібності та надії.

Десь Мішель мав ще одного дядька, якогось там Гюгнена, про якого в родині ніколи не говорили; він був одним із тих освічених, скромних, бідних людей, які давно з усім змирилися, словом, одним із тих, хто змушує заможних родичів червоніти; але Мішелеві забороняли з ним бачитись, юнак навіть не знав свого дядька; зрештою, про зустріч з ним не варто було й мріяти.

Таким чином, родинні стосунки хлопця-сироти були вирішені й чітко йому зрозумілі: один дядько ніяким чином не міг йому допомогти, а інший був з багатої сім'ї, чесноти якої карбувалися на монетних дворах і для якої серце було потрібне тільки для того, щоб качати кров по артеріях.

Отже, провидінню дякувати нема за що.

Наступного дня Мішель спустився до дядькового кабінету: суворе приміщення з важкою матерією на стінах: там на нього вже чекали банкір з дружиною і сином. Певно, для нього готували урочисту промову.

Пан Бутарден стояв біля каміна, поважно випнувши груди і встромивши руку в кишеню жилета; мовив він таке:

— Пане, зараз ви почуєте слова, які я дуже попрошу вас закарбувати у своїй пам'яті. Ваш батько був митцем. І цим усе сказано. Я б дуже хотів вірити, що ви не успадкували від нього цих мізерних талантів. Однак я бачу, що у вас проростають паростки, які необхідно знищити. Ви залюбки подорожуєте сипкими пісками ідеального, і поки що найкращий результат ваших зусиль — нагорода за віршування латиною, яку ви вчора так ганебно отримали. Підбиймо підсумки. У вас немає статків, і це ваша величезна помилка; ще трішки — і ви залишилися б і без родичів. Словом, у моїй родині поетів не буде, чуєте? Я не хочу, щоб ці, з дозволу сказати, індивіди плювали римами в обличчя чесних громадян; у вас заможна і впливова родина, тож не компрометуйте її. Митець нічим не відрізняється від кривляки, якому я кидаю сто су зі свого крісла у театрі, аби він покращував моє травлення. Чуєте мене? У вас нема таланту. Нема здібностей. Оскільки я не розгледів у вас жодних спеціальних нахилів, я

вирішив улаштувати вас у банківському домі Касмодаж і К°, працювати ви будете під керівництвом вашого кузена; беріть з нього приклад; працюйте і ставайте практичним чоловіком! Знайте, що кров Бутарденів також тече у ваших жилах, а щоб краще запам'ятати ці мої слова, потrudіться ніколи їх не забувати.

Як бачимо, у 1960 році порода Прюдомів ще не щезла з обличчя землі; родина Бутарденів — хороший цьому доказ. Що міг сказати Мішель у відповідь на таку тираду? Нічого, і тому він мовчав, в той час як тітка з кузеном жваво похитували головами.

— Ваші канікули, — продовжував банкір, — починаються сьогодні вранці і закінчуються сьогодні ввечері. Завтра вас відрекомендують директоріві компанії Касмодаж і К°. Можете йти.

Юнак вийшов з дядькового кабінету; сльози застинали йому очі; але він не дозволив розпачу взяти над ним гору.

«У мене залишився всього лише день на волі, — казав він собі. — Зрештою, я проведу цей день так, як сам хочу; у мене є кілька су; почнемо із збирання власної бібліотеки з книг великих поетів і відомих письменників минулого сторіччя. Щовечора вони втішатимуть мене після прикрощів нудного дня».

Розділ IV

У якому йдеться про деяких авторів XIX сторіччя, а також про те, як складно знайти їхні твори

Мішель хутко вибіг на вулицю й кинувся до Книгарні П'яти частин Світу: величезного пакгаузу, розташованого на вулиці Миру; керував закладом високопосадовий державний чиновник.

«Усі надбання людського духу повинні бути тут», — подумав парубок.

Він опинився у просторому вестибюлі, в центрі якого стояв стіл замовлень, що за допомогою телеграфу був з'єднаний із найвіддаленішими куточками крамниці; ціла купа службовців безперестанку сновигала сюди-туди; для того, щоб дістатися верхніх полиць зали, вони ставали на спеціальні платформи, що працювали за системою противаги; цілий натовп покупців атакував книгарню, і носильники ледь не згиналися під тягарем книг.

Ошелешений юнак марно намагався порахувати незліченні томи, що повністю закривали усі стіни, але погляд його губився у безкінечних галереях цього монументального закладу.

«Я ніколи не зможу прочитати всього цього», – подумав Мішель, стаючи до черги. Нарешті він підійшов до віконечка.

– Чим я можу вам допомогти, пане? – запитав службовець, керуючий Відділом Замовлень.

– Мене цікавить повне зібрання творів Віктора Гюго, – відказав Мішель.

Чоловік здивовано поглянув на юнака.

– Віктор Гюго? – повторив він. – А що він написав?

– Це один з найвизначніших поетів XIX сторіччя, певно, навіть найвизначніший, – червоніючи, мовив Мішель.

– Ви знаєте такого? – спитав службовець свого колегу, керуючого Відділом Пошуку.

– Ніколи не чув такого прізвища, – відповів той. – А ви впевнені, що його звати саме так?

– Цілком впевнений.

– Художніх творів ми продаємо не так вже й багато... – продовжив службовець. – Втім, якщо ви так впевнені... Гюго, Гюго,... – повторював він, телеграфуючи.

– Гюго, – виправив Мішель. – Пошукайте, будь ласка, ще Бальзака, Мюссе та Ламартіна.

– Це вчені?

– Ні, письменники.

– Сучасні?

– Померли минулого сторіччя.

– Пане, ми намагатимемося зробити все можливе, аби вам допомогти; але, боюсь, шукати доведеться довго і, скорше за все, – марно.

– Нічого, я почекаю, – відповів Мішель.

І, приголомшений, відійшов трохи далі. Отже, славетні імена забуваються так швидко, вони не протрималися й одного століття! Східні мотиви[21 – «Східні мотиви» – найвідоміша поетична збірка Віктора Гюго (1829).], Медитації[22 – «Поетичні медитації» – поетична збірка Альфонса де Ламартіна (1820).], Перші вірші[23 – «Перші вірші» – поетична збірка Альфреда де Мюссе (1829).], Людська комедія[24 – «Людська комедія» – монументальний цикл творів Оноре де Бальзака.]... Все це загублено, втрачено, невідомо, непотрібно!

Однак у книгарні була сила-силенна книжок, що їх паровими кранами опускали до залів, а покупців біля столу замовлень все більшало. Але один хотів Теорію тертя у двадцяти томах, інший — Повну збірку з питань електричних проблем, третій — Практичний трактат зі змащення тягових коліс, ще хтось шукав Монографію про пухлину головного мозку.

«Що ж це таке? — дивувався Мішель. — Наука! Промисловість! Тут як у колежі, про мистецтво — нічого! На мене дивляться як на божевільного, коли я питаю про художні твори! То, може, я хворий?»

Мішель надовго занурився у роздуми; тим часом пошуки тривали, телеграф безперестанку цвірінкав, імена авторів уточнювались; шукали всюди — по комірках, на горищі; безрезультатно. Треба було з цим змиритися.

— Пане, — мовив нарешті службовець, керівник Відділу Відповідей, звернувшись до юнака, — у нас такого немає. Очевидно, ці автори свого часу були не такими вже й відомими; їхні твори не були перевидані...

— Але ж Собор Паризької Богоматері, — перебив чоловіка Мішель, — вийшов накладом у п'ятсот тисяч примірників!

— Хочеться вам вірити, пане, але наразі зі старих авторів, перевиданих у наш час, ми маємо тільки Поля де Кока, мораліста минулого сторіччя; здається, написано чудово, і якщо ви бажаєте...

— Я пошукаю в іншому місці, — відповів Мішель.

— О! Та ви лише змарнуєте час! Якщо вже нема у нас — ви ніде не знайдете.

— Побачимо, — сказав юнак, підходячи до дверей.

— Але ж, пане, — не вгамовувався службовець, який міг конкурувати своїм запалом із продавцем бакалійних товарів, — може, ви хочете ознайомитись із сучасними творами художньої літератури? У нас є декілька збірок, що наробили неабиякого галасу; для поезії вони ще непогано продавались...

— Ах! — полегшено зітхнув юнак. — Отже, у вас є сучасна поезія?

— Звісно. Можемо запропонувати вам, наприклад, Електричні Гармонії Мартійяка, збірку, відзначену премією Академії Наук, Кисневі медитації пана де Пульфаса, Поетичний паралелограм, Знеуглецьовані оди...

Мішель не захотів слухати далі, він вибіг на вулицю, здивований, пригнічений! Виходить, мистецтву не вдалося уникнути згубного впливу сучасності! У царині поезії панують тепер наука, хімія, механіка!

«І все це читають, — збуджено повторював про себе Мішель, біжучи вулицями, — та ще й купують! І автори ставлять свій підпис! І це займає полиці, відведені для літератури! Марно шукати Бальзака, марно шукати Віктора Гюґо! Де ж вони є? Ага! У бібліотеці!»

Мішель щодуху кинувся бігти до Імператорської бібліотеки; вона значно розширилась і тепер займала не одну будівлю, заповнивши майже всю вулицю Рішельє, починаючи від вулиці Ньов-де-Пті-Шам[25 — Вулиця Ньов-де-Пті-Шам

— нині вулиця Пті-Шам.] і доходячи аж до Біржевої. Давні стіни Неверського готелю[26 – Неверський готель – маєток, розташований на розі вулиць Кольбер та Рішельє, де була розміщена Королівська бібліотека Людовіка XV. Нині споруда у занепаді.] не витримали такої кількості книжок: їх все більшало й більшало. Кожного року друкували тисячі чудових наукових досліджень; видавництва вже не могли впоратися, держава почала видавати за власні кошти: навіть якщо помножити дев'ятсот томів, що їх залишив Карл V[27 – Карл V – король Франції (1338-1380), за свою високу освіченість прозваний Мудрим. Заснував першу королівську бібліотеку, що згодом стала основою Національної бібліотеки Франції.], на тисячу, все одно цифра, яку ви отримаєте, буде меншою за ту кількість томів, що нині зберігаються у бібліотеці; у 1860 році їх було вісімсот тисяч, зараз – більше двох мільйонів.

Мішель спитав, де можна знайти відділення із художніми творами: службовець відвів його до «сходів ієрогліфів»: каменярі саме реставрували їх, гучно стукаючи теслами.

Опинившись нарешті у залі словесності, юнак побачив, що вона зовсім порожня, й такою, всіма залишеною й тихою, вона здавалась йому кращою, ніж, як колись, наповненою галасливим натовпом жадібних до знань студентів. Інколи туди ще навідувались якісь туристи, аби полупати на порожню залу очима, немов на Сахару, і їм показували столик, за яким 1875 року помер якийсь араб: то було місце, де він провів усе своє життя.

Формальності, необхідні для того, щоб отримати бажану книжку, не були, однак, такими вже й простими; у заяві, що її мав підписати замовник, треба було вказати повну назву книжки, її формат, дату публікації, номер видання та ім'я автора, тобто дізнатися щось більше було можливо лише тоді, коли ти вже вчена людина; до того ж у документі треба було зазначити свій вік, адресу, професію та мету дослідження.

Мішель, підкорившись правилам, передав свою ідеально заповнену заяву бібліотекарю, для чого довелось його розбудити; інші службовці не відставали, страшенно хроплячи на стільцях, що стояли вздовж стін; робота їхня стала такою ж синекурою, як і робота білетера в Одеоні[28 – Одеон – один з шести французьких національних театрів (1782).].

Розбуджений так раптово, бібліотекар поглянув на зухвалого юнака; прочитавши заяву, він помітно здивувався; потім довго роздумував; нарешті, нагнавши на Мішеля неабиякого жаху, направив хлопця до службовця нижчого рівня, який самотньо працював біля вікна за невеликим столиком.

Мішель підійшов до літнього чоловіка років сімдесяти, з живими очима і жвавою усмішкою; в нього був вигляд ученого, який знає, що нічого не знає. Скромний службовець взяв у хлопця заяву й уважно її прочитав.

— Ви питаєте авторів дев'ятнадцятого сторіччя, — задумливо мовив він, — що ж, для них це велика честь; це дозволить нам змахнути з книжок пилку. Отже, пане... Мішель Дюфренуа?

Прочитавши ім'я юнака, старий швидко підвів голову.

— Ви Мішель Дюфренуа! — скрикнув він. — І чому я одразу на вас не поглянув?

— Ви мене знаєте?

— Звісно, я вас знаю!

Чоловік не міг сказати більше ані слова; емоції повністю поглинули його; усміхаючись своєю доброю усмішкою, він протягнув Мішелеві руку, і той довірливо й сердечно її потиснув.

— Я твій дядько, — опанувавши себе, мовив нарешті старий, — твій дядько Гюгнен, брат твоєї бідолашної матері.

— Дядьку! Це ви! — вигукнув зворушений юнак.

— Ти не знаєш мене! Але я тебе знаю, синку! Я бачив, як ти отримував нагороду за чудовий вірш латиною, я там був! Моє серце шалено калатало у грудях, але ти цього не відчував!

— Дядечку!

— Помилки бути не може, синку мій, я точно знаю! Я спеціально завжди тримався осторонь від тебе, щоб не завдати тобі прикрощів у родині тітки, але я день за днем, хвилину за хвилиною спостерігав за твоїм життям, твоїм навчанням! Я казав собі: не може бути, щоб дитині моєї сестри, синові великого митця, не дістався у спадщину батьків поетичний талант, і я не помилявся, адже ти прийшов сюди, до мене, прийшов за нашими великими поетами! Так, синку мій! Я дам тобі ці книжки! Ми прочитаємо їх разом! І ніхто нам не заважатиме! Це не їхня справа! Дай я тебе обійму, обійму вперше за все життя!

Чоловік стиснув Мішеля в обіймах, і тої миті хлопець відчув, ніби народжується наново. Ця мить була найкращою у його житті.

— Але ж, дядьку, — спитав він, — як ви могли слідкувати за моїм життям?

— Любий синку, у мене є хороший приятель, який дуже тебе любить: це твій викладач, пан Рішло, й від нього я дізнався, що ти — один із наших! І я міг у цьому переконатися: я читав твої твори з латинського віршування; доволі складна тема, хоча б, наприклад, через власні імена: Маршал Пелісьє на Малаховому кургані[29 — Отож Пелісьє, доля якого залишалася неясною на Малаховому кургані, Юпітер вирішив віддати місто Севастополь (прим. авт.).]. Однак давні історичні теми популярні й досі, тому, як на мене, ти непогано впорався!

— О! — тільки й зміг вимовити Мішель.

— Насправді, — продовжував старий учений, — ти зробив два довгі і один короткий склад у прізвищі Пелісьєрус та один короткий та два довгі у назві Малахов, і ти вчинив абсолютно правильно! Ось послухай! Я запам'ятав ці рядки:

Jam Pelissiero pendent ex turre Malacoff
Sebastopolitam concedit Jupiter urbem[29 - Отож Пелісє, доля
якого залишалася неясною на Малаховому кургані, Юпітер вирішив віддати
місто Севастополь (прим. авт.)...]...

— О, моє дитя, як часто я волів допомогти, підбадьорити тебе в хвилини
натхнення, але не міг цього зробити через цю родину, яка мене зневажає,
але яка, врешті-решт, оплачує твоє навчання... Але відтепер ти
приходитимеш до мене, приходитимеш часто!

— Щовечора, дядьку, кожного вільного вечора!

— Але ж твої канікули...

— Які там канікули! Із завтрашнього дня я працюю у банківському домі мого
кузена!

— Ти! У банківському домі! — здивовано скрикнув старий. — Ти! У справах!
Але ж правда... Ким би ти став? Бідний стариган нічим не зміг би тобі
допомогти! О! Дитя моє, із твоїми ідеями, твоїми здібностями ти народився
надто пізно, я не наважуюсь сказати зарано, адже судячи з того, що
відбувається, бодай крихта надії на майбутнє марна!

— Але чому я не можу відмовитись? Чи я не вільна людина?

— Ні! Не вільна! На жаль, пане Бутарден — більше, ніж просто твій дядько:
він твій опікун, і я не хочу, я не маю права штовхати тебе на манівці! Ти
молодий: працюй, здобувай свою незалежність, а згодом, якщо твої смаки не
зміняться, якщо я ще буду на цьому світі, — приходь до мене.

— Але ж ця банківська робота мені огидна! — із запалом вигукнув юнак.

— Я знаю, мій хлопчику, але якби ж у моїй маленькій кімнаті вистачило
місця на двох, я би сказав тобі: приходь, разом ми будемо щасливі, але
таке життя ні до чого тебе не приведе, а зараз такі часи, що треба
неодмінно до чогось приходити. Ні, працюй, забудь про мене на ці декілька
років, я дам тобі лише погані поради. Не розказуй нікому про те, що
зустрів свого дядька, це може завдати тобі шкоди, не думай більше про
старого, який давно б уже помер, якби не його звичка навідувати щовечора
старих друзів на полицях цієї зали!

— Коли я стану вільним... — мовив Мішель.

— Так! За два роки! Тобі шістнадцять, у вісімнадцять ти станеш
повнолітнім; але не забувай, Мішелю, що у мене ти завжди знайдеш
підтримку, пораду і моє добре серце. Ти приходитимеш мене навідувати! —
додав старий, суперечачи сам собі.

— Так, так, дядечку! Де ви живете?

— Далеко, дуже далеко звідси! На рівнині Сен-Дені; але залізнична гілка бульвару Мальзерб усього лише за два кроки від мене, тому додому я дістаюсь швидко; маю маленьку холодну кімнатку, але коли ти до мене прийдеш — вона побільшає, а як потиснемо один одному руки — й потеплішає!

Так тривала розмова дядька й племінника; старий учений намагався прекрасні прагнення юнака, якими він водночас захоплювався, звести нанівець, але щоразу слова зраджували старого, виказуючи його справжні почуття; проте він усвідомлював, що митець у сучасному світі — людина декласована, яку всі зневажають і якою нехтують.

Вони говорили про все: чоловік став для Мішеля немов давньою книгою, яку юнак тепер волів гортати, але зрештою старий тільки й міг, що розповідати про минуле.

Мішель розповів дядькові, чому прийшов до бібліотеки, потім спитав про те, чому, на його думку, література занепала.

— Література померла, синку, — одказав дядько; поглянь на ці порожні зали, на ці книжки, поховані під шаром пилу; уже ніхто їх не читає; я тут — мов сторож на кладовищі, де заборонили екзумацію.

За розмовою час сплинув непомітно.

— Уже четверта! — здивувався дядько. — Треба прощатись.

— Я прийду до вас! — сказав Мішель.

— Так! Ні! Дитя моє! Ніколи не будемо говорити ані про літературу, ані про мистецтво! Прийми ситуацію такою, якою вона є! Перш за все ти вихованець пана Бутардена, а вже потім — небіж дядька Гюгнена.

— Дозвольте мені вас провести! — запропонував Мішель.

— Ні! Нас можуть побачити разом, я піду один.

— Тоді до неділі, дядечку!

— До неділі, мій любий синку.

Мішель вийшов першим, але зумисно чекав на вулиці; він побачив, як старий усе ще впевненою ходою прямує до бульвару; юнак ішов за ним, тримаючись осторонь, до самої станції Мадлен. «Нарешті, — сказав він собі, — я тепер не самотній на цьому світі!» Юнак повернувся до маєтку Бутарденів. На щастя, цього вечора вони вечеряли у місті, і Мішель зміг спокійно провести у своїй кімнаті перший та останній вечір своїх канікул.

Розділ V

У якому йдеться про лічильні машини, а також про каси, які самі себе захищають

Наступного дня о восьмій ранку Мішедь Дюфренуа прямував до офісів банківського дому Касмодаж і К°; фірма була розташована на вулиці Нев-Друо, в одній із будівель, споруджених на тому місці, де колись стояв Оперний театр; юнака провели у величезний паралелограм, повний якихось дивних апаратів, призначення яких він зрозумів лише згодом. Вони нагадували гігантські піаніно.

Поглянувши у сторону найближчого офісу, Мішель помітив велетенські каси: здавалось, що то справжні фортеці, та ще трішки — і вони будуть оснащені бійницями, щоб умістити в себе гарнізон із двадцяти вояків.

Побачивши ці броньовані каси, Мішель мимоволі здригнувся.

«Вони ніби створені для випробування бомби», — прошепотів юнак.

Один із службовців років п'ятдесяти, за вухом якого, очевидно, ще зранку стирчало гусяче перо, поважно походжав між усіма цими монументальними апаратами. Мішель одразу збагнув, що він належав до родини Рахівників із класу Касирів; цей пунктуальний, акуратний, вічно роздратований, буркотливий і злий чоловічок із захватом наповнював касу грошима, проте видавав кошти із величезним боєм; платежі він вважав за крадіжки, а от отримання грошей — за справедливу за це винагороду. Близько сотні конторників, діловодів, переписувачів поспіхом писали й рахували під його високим керівництвом.

Мішель мав до них приєднатися; дрібний канцелярський службовець провів юнака до дверей кабінету поважної особи, яка вже на нього чекала.

— Пане, — звернувся до Мішеля Касир, — заходячи у цей кабінет, ви повинні цілком забути про те, що належите до родини Бутарденів. Це наказ.

— Я тільки про це і мрію, — відповів юнак.

— Розпочнемо ваше навчання з машини №4: поки що ви будете працювати з нею.

Мішель обернувся: вона стояла тут. Це був лічильний апарат.

Давно минув той час, коли Паскаль сконструював свою знамениту лічильну машину: тоді її вважали дивом! Згодом архітектор Перро, граф Стаунхоп, Тома де Кольмар, Морель та Жейе запропонували її удосконалити, і зміни ці були, без сумніву, на краще.

Банківський дім Касмодаж володів справжніми шедеврами; лічильні апарати насправду виглядали як гігантські піаніно; просто натискаючи клавіші, ви одразу отримували необхідні цифри: машина сама обчислювала кінцеву суму, залишки колишньої каси, суму прибутку від фінансових операцій, середній

коефіцієнт доходів, пропорції, розрахунки з виплати боргів і отримання прибутку, і все це — на нескінченний період і за всіма можливими відсотковими ставками! Нема нічого кращого за ці машини, що з легкістю побили б самого Мондьо і...[30 - Пропущена в рукописі власна назва (прим, франц. видання).]

Треба було лише навчитися грати, тож тепер на Мішеля чекали уроки правильної постави пальців.

Як бачимо, банк, у якому доведеться працювати юнакові, використовує усі існуючі на той час технічні досягнення.

Зрештою, через величезну купу справ і силу-силенну кореспонденції просте офісне приладдя мало надважливе значення.

Кореспонденція дому Касмодаж налічувала не менше трьох тисяч листів на день, що надсилались у всі куточки світу. Машина Ленуара потужністю у п'ятнадцять кінських сил безперестанку копіювала листи, над якими щоденно працювали п'ятсот банківських службовців.

Однак система електричного телеграфу повинна була б значно зменшити кількість листів, оскільки останні удосконалення дозволяли відправнику спілкуватись безпосередньо з отримувачем; таким чином, таємниці листування нічого не загрожувало, і найбільш важливі справи обговорювались дистанційно.

Кожний банк мав особисті телеграфні проводи. Функціонували вони за системою Вітстона, якою в Англії користувалися вже давно. Курси всіх незчисленних валют, що котувалися на вільному ринку, автоматично висвічувались на циферблатах у Біржових центрах Парижа, Лондона, Франкфурта, Амстердама, Турина, Берліна, Відня, Санкт-Петербурга, Константинополя, Нью-Йорка, Вальпараїсо, Калькутти, Сіднея, Пекіна, Нуку-Хіви[31 - Нуку-Хіва — острів з Північної групи Маркізьких островів (Французька Полінезія, Тихий океан).].

До того ж фотографічний телеграф, винайдений минулого сторіччя професором Джованні Казеллі з Флоренції, дозволяв надсилати на великі відстані факсиміле будь-якого тексту, автографа або малюнка, що давало змогу підписувати векселі й контракти на відстані п'яти тисяч льє.

Таким чином, телеграфічна мережа покривала всі континенти та океани; Америка перебувала тепер на відстані секунди від Європи, а в результаті урочисто проведеного дослідження, що його було здійснено в Лондоні 1903 року, двоє експериментаторів зв'язались один з одним, змусивши свої депеші облетіти всю земну кулю.

Цілком очевидно, що у цю ділову добу використання паперу повинно було збільшитись у непередбачуваних пропорціях; сторіччя тому Франція виготовляла шістьдесят мільйонів кілограмів паперу, а зараз — споживала вже більше трьохсот мільйонів; однак приводу для хвилювання не було: паперу вистачить на всіх, адже його успішно виробляли з алжирської ковили, алое, топінамбура, люпину та інших дешевих рослин; механізми, створені за системою Ватта і Бюрреса, за дванадцять годин перетворювали

стовбур дерева на чудовий папір; дерева використовували тепер не для опалення, а для друку.

Дім Касмодаж одним із перших перейшов на папір із дерева; перед тим як друкувати на ньому векселі, акції й купюри, його змашували галовою кислотою за методом Лемфедера, захищаючи таким чином від дії хімічних реактивів фальсифікаторів; разом із розвитком бізнесу збільшувалась кількість зловмисників: треба було вживати необхідних заходів...

Таким був банківський дім Касмодаж, у якому велися грандіозні справи. Молодий Дюфренуа мав відігравати там найскромнішу роль: обслуговувати лічильну машину; того ж дня юнак взявся до виконання своїх обов'язків.

Ця механічна робота була для хлопця надзвичайно важкою; він не мав у собі священного вогника, і апарат доволі погано слухався його пальців; зусилля юнака виявилися марними, адже спливав уже місяць навчання, а він робив більше помилок, ніж у свій перший робочий день, при цьому Мішель ледь не божеволів від напруження.

Однак поводитися з ним суворо, намагаючись з коренем вирвати паростки незалежного духу та мистецькі здібності; жодної неділі, жодного вечора не залишалось у юнака для дядька, і єдиним, що могло його втішити, було секретне з ним листування.

Згодом Мішеля охопив відчай і відраза; він був не здатний більше виконувати цю нудну й одноманітну роботу.

Наприкінці листопада між паном Касмодажем, Бутарденом-сином і Касиром відбулася така щодо того розмова:

— Цей хлопчина — украй нездалий! — почав банкір.

— Не можу з цим не погодитись, — підтримав його Касир.

— Раніше таких називали митцями, — мовив Атаназ, — тепер — божевільними.

— Машина в його руках стає небезпечною, — провадив далі банкір, — замість віднімання він тисне на додавання! Та що там: він не може обчислити й п'ятнадцяти відсотків прибутку!

— Це жалюгідно, — погодився кузен Мішеля.

— Але нащо тоді його наймати? — втрутився Касир.

— Він уміє читати? — спитав Касмодаж.

— Скорше за все, — відповів Атаназ, проте у голосі його відчувалась невпевненість.

— Можна спробувати його на Великій Книзі; він диктуватиме Кенсоннасу, тому якраз потрібна допомога.

— Ви маєте рацію, — підтвердив кузен; — він здатний лише на це: диктувати, адже й почерк у нього жахливий.

— І це у той час, коли всі вміють чудово писати! — зітхнув Касир.

— Якщо він не впорається з новими обов'язками, то годен буде хіба лише офіси підмітати!

— Та й це хтозна, — провадив кузен.

— Хай заходить, — мовив банкір.

Мішель постав перед грізним тріумвіратом.

— Пане Дюфренуа, — мовив директор, скрививши губи у найпрезирливішій зі своїх посмішок, — ваша бездарність, що її визнають усі працівники банку, змушує мене зняти вас з управління машиною №4; результати, які ви отримуєте, — причина незліченних помилок у наших документах; більше так тривати не може.

— Мені прикро, пане... — пролунала холодна Мішелева відповідь.

— Це вже не має значення, — суворо перебив його банкір, — відтепер ви будете працювати на Великій Книзі. Мені сказали, що читати ви вмієте. Ви диктуватимете.

Мішель не відповів: йому було байдуже. Велика Книга, Машина... вони варті одна одної! Спитавши, коли треба розпочинати, юнак вийшов з кабінету.

— Завтра, — відповів Атаназ; пан Кенсоннас буде проінформований.

Юнак покинув будівлю банківського дому, розмірковуючи не про свою нову посаду, а про того Кенсоннаса, саме лише ім'я якого наводило на хлопця жах. Ким міг бути цей чоловік? Певно, якийсь старезний дідуган, що поклав своє життя на переписування статей з Великої Книги, вже років шістдесят, не менше, підводячи баланси поточних рахунків, несамовито розраховуючи сальдо й повертаючи векселі! Одне дивувало Мішеля: чому бухгалтера ще не замінили машини.

Однак його, незважаючи ні на що, переповнювала справжня радість: радість від думки про те, що він може нарешті покинути лічильну машину; він пишався тим, що так і не зміг її опанувати; до того ж схожість апарата з піаніно була йому просто огидна.

Замкнувшись у своїй кімнаті, Мішель і не помітив, як ніч оповила його думки; він лежав на ліжку, але заснути не міг; розумом його почали оволодівати якісь привиддя. То йому ввижалась Велика Книга, збільшена до фантастичних розмірів; то йому здавалося, що він відчуває, як білі сторінки здавлюють його, немов висушене листя з гербарію, або ж уявляв себе ув'язненим у корінці книги, що розчавлює його своїми тисненнями з міді.

Він крутився у ліжку в сильному збудженні: його охопило непереборне бажання побачити цей чудесний апарат.

«Це просто хлоп'яцтво, — повторював він про себе, — але так мені буде легше».

Мішель зіскочив з ліжка, відчинив двері своєї кімнати і, виставивши вперед руки, кліпаючи очима, спотикаючись, напомацки попростував до банківських офісів.

Просторі зали були напрочуд темними й тихими: вдень усі приміщення банку наповнював гуркіт грошових операцій, брязкання монет, шелест купюр, поскрипування пера на папері... Мішель навмання просувався, гублячись у цьому лабіринті; він не знав, де саме шукати Велику Книгу; але він ішов далі; йому треба було пройти до зали з машинами; у темряві він їх побачив.

«Вони сплять, — прошепотів він, — вони не рахують!»

Мішель продовжував свою розвідку; тепер він крокував залом з гігантськими касами, безперестанку на них натикаючись.

Аж раптом він відчув, як підлога під його ногами ніби похитнулася; страшенний гуркіт оглушив його; двері зали з шумом зачинились за його спиною; замки й засуви швидко увійшли у свої гнізда; приголомшуючий свист здійснювався з усіх сторін; стовп світла осяяв залу, у той час як Мішель, здавалося, все падав і падав у бездонну прірву.

Відчувши нарешті, як ноги твердо стали на землю, розгублений і наляканий юнак думав тільки про одне: якомога швидше втекти звідти. Але ж ні! Він був усередині залізної клітки.

Тої миті до нього кинулися якісь напіводягнені люди.

— Крадій! — кричав один з них.

— Попався! — волав інший.

— Викликайте поліцію!

Мішель одразу впізнав ці голоси: свідками його катастрофи були пан Касмодаж і кузен Атаназ.

— Ви! — вигукнув один.

— Він! — вигукнув другий.

— Ви хотіли обібрати мою Касу!

— Цього ще не вистачало!

— А може, це сновида? — припустив хтось.

Добре ім'я Дюфренуа було врятоване: цю думку підтримала більшість чоловіків у нічних сорочках. Мішеля, безвинну жертву модернізованих Кас, які самі себе захищають, було звільнено.

Простягаючи руки у пільмі, Мішель випадково торкнувся цієї неоціненної Каси, чутливої і цнотливої, мов юна дівчина; запобіжний пристрій миттєво спрацював: пересувні плити підлоги розверзлися, освітлення автоматично ввімкнулося, коли зачинилися двері. Розбуджені шумом службовці кинулися до клітки, що опустилася в підвальне приміщення банку.

— Це навчить вас, — мовив до юнака банкір, — як прогулюватися там, де вам нема чого робити!

Присоромлений Мішель не знав, що на це відповісти.

— Ех! Який все ж таки чудовий пристрій! — вихваляв машину Атаназ.

— Однак ідеальним він буде тільки тоді, — відказав йому пан Касмодаж, — коли крадій, опинившись у блоці безпеки, за допомогою спеціальної пружини буде доставлений прямісінько до префектури!

«А ще краще — якщо машина автоматично застосує до нього відповідну статтю про крадіжки зі зломом!» — подумав Мішель.

Але він вирішив промовчати, хутко вибігши із зали під гучний і веселий регіт.

Розділ VI

У якому Кенсоннас з'являється на вершинах Великої Книги

Наступного дня Мішедь попрямував до бухгалтерських офісів; звідусюди було чути іронічне шушукання працівників банку: нічна пригода юнака переходила із уст в уста, і кожен вважав своїм обов'язком посміятися з нього.

Мішель дістався величезної, увінчаної куполом із матового скла зали; посеред неї, спираючись на одну-єдину балку, здіймалась Велика Книга банківського дому — справжній шедевр механіки. Вона заслуговувала називатися «Великою» більше, ніж сам Людовік XIV; заввишки вона сягала двадцяти футів; розумний механізм дозволяв керувати нею, як телескопом, направляючи до всіх точок на горизонті; добре продумана система невеликих мостиків опускалась та підіймалась залежно від потреб писаря.

На білосніжних сторінках завширшки у три метри тридцятьма літерами велися записи повсякденних банківських операцій. Написи Касові виплати, Касові прибутки, Суми на затвердження, виведені золотим чорнилом, тішили очі фінансових службовців. Знаки переносу й нумерація сторінок були позначені чорнилом інших кольорів; щодо цифр, бездоганно рівно розташованих одна під одною у колонках для додавання, то франки

виділялись яскраво-червоним, а сантиметри, чітко прораховані до третього десяткового, — темно-зеленим.

Приголомшений юнак спитав, де можна знайти пана Кенсоннаса.

Йому вказали на молодого чоловіка, що сидів на найвищому містку; юнак піднявся крученими сходами і вже за лічені хвилини опинився на вершині Великої Книги.

Пан Кенсоннас займався тим, що ретельно та з вражаючою впевненістю виписував велику трифуту F.

— Пане Кенсоннас! — звернувся до нього Мішель.

— Проходьте, будь ласка, — відповів бухгалтер, — з ким маю честь розмовляти?

— Пан Дюфренуа.

— То це ви — герой тої історії, що...

— Саме так, — сміливо відповів Мішель.

— Я вами пишаюсь, — вів далі Кенсоннас, — ви — чесна людина; крадій ніколи б не дав себе викрити. Така моя думка.

Мішель пильно вдивлявся у свого співрозмовника: він що, глузує з нього? Але надзвичайно серйозне обличчя бухгалтера зводило це припущення нанівець.

— До ваших послуг, — сказав Мішель.

— А я — до ваших, — відповів копіїст.

— Якими будуть мої обов'язки?

— Ваші обов'язки такі: чітко й повільно диктувати мені статті з журналу доходів, які я переношу до Великої Книги. Помилатись не можна! Вимовляйте все точно! І грудним голосом. Жодних обмовок! Одна помилка — і мене виставлять за двері.

Більше ніяких пояснень не було, і робота розпочалась.

Кенсоннасу було тридцять років, але він завжди мав такий серйозний вираз обличчя, що виглядав на всі сорок. Однак не слід було придивлятись до нього надто уважно, адже за цією серйозністю, що не могла не сповнювати доколишніх страхом, можна було розгледіти веселого й життєрадісного чоловіка з диявольським почуттям гумору. Минуло три дні, і Мішелеві здалося, що він щось таке помітив.

Однак серед своїх колег-працівників банку бухгалтер чомусь мав репутацію простака, щоб не сказати дурня; про нього розказували такі історії, що з легкістю викликали б заздрість всіх Каліно того часу! Проте Кенсоннас мав дві незаперечні якості; йому не було рівних у шрифті Гранд Батард, а в

умінні писати Зворотним Англійським нікому й на думку б не спало із ним позмагатися.

Окрім акуратності, від нього більше нічого й не вимагали, оскільки через свою недалекість, що вже увійшла у прислів'я, він зміг уникнути двох неприємних для кожного службовця обов'язків: бути присяжним під час судового засідання та служити в Національній Гвардії. Ці дві великі інституції ще існували у той милістю Божою 1960 рік.

От за яких обставин Кенсоннаса викреслили з обох списків.

Приблизно рік тому доля привела його на лаву присяжних; мова йшла про дуже серйозну і надто затягнену сесію суду присяжних: вона тривала вже тиждень; всі сподівались на скорше її завершення; уже допитували останніх свідків... але про Кенсоннаса забули: його не врахували. Посеред слухання він підвівся і попросив суддю про право поставити звинувачуваному запитання. Суддя погодився, звинувачуваний відповів на запитання Кенсоннаса.

— Що ж, цілком очевидно, що звинувачуваний не винен! — зробив висновок той.

Можна тільки уявити, який тоді здійснювся галас! Присяжним заборонено висловлюватись під час судового засідання, інакше є загроза того, що його буде визнано недійсним! Все треба було починати спочатку, а оскільки невинуватий присяжний мимоволі або, швидше за все, через свою наївність, весь час повторював свою помилку, жодну справу не могли довести до кінця!

Що ж можна було вдіяти з бідолашним Кенсоннасом? Очевидно, що говорив він проти волі, і керували ним емоції, викликані процесом; думки не слухались його. Так, це була його слабкість, але оскільки так більше тривати не могло, його остаточно викреслили зі списку присяжних.

З Національною Гвардією все було зовсім не так.

Коли Кенсоннаса вперше поставили на варту біля входу в будівлю мерії, він з повною серйозністю поставився до виконання своїх обов'язків; прибравши зухвалу позу перед своєю вартівнею, він ні на хвилину не випускав із рук рушницю; тримаючи палець на гачку, він будь-коли готовий був відкрити вогонь, так, ніби ворог от-от вийде з-за рогу сусідньої вулиці. Звісно ж, такий завзятий вартовий не міг залишитись без уваги перехожих: він збирав перед собою цілі натовпи; щоправда, серед перехожих були й такі, що просто проходили повз, тихенько посміхаючись. Це не сподобалось суворому вартовому: він зупинив одного, потім двох, потім трьох; за дві години свого чергування на варті вся поліцейська дільниця була заповнена. Можна було подумати, що у місті відбуваються якісь протести.

Але що йому могли закинути? Його дії були абсолютно законними; Кенсоннас стверджував, що його ображали під час виконання обов'язків, під час відданого служіння прапору! Така ж історія повторилася й вдруге, а оскільки ні з запалом Кенсоннаса, ні з його надмірною гордовитістю, що, зрештою, заслуговує на повагу, нічого не можна було вдіяти, його вирішили звільнити.

Відтоді Кенсоннаса всі вважали за дурника, але так він уникнув важких обов'язків у суді й на варті.

Звільнившись від цих двох обов'язків, якими обтяжувало його суспільство, Кенсоннас став взірцевим бухгалтером.

Упродовж місяця Мішель регулярно надиктовував; таку роботу складно було назвати тяжкою, але вона забирала у хлопця весь час, не залишаючи жодної вільної хвилини; Кенсоннас писав, зрідка кидаючи напрочуд розумний погляд на юного Дюфренуа, коли той починав натхненно, з почуттям, декламувати статті для Великої Книги.

«Дивний хлопець, — міркував Кенсоннас, — однак мені здається, що така мізерна робота його не варта! Чому ж його сюди поставили, цього Бутарденового небожа? Може, мене хочуть звідси витурити? Хоча ні, він пише, як сорока по тину! А якщо він і справді дурень? Треба це з'ясувати!»

Мішель, у свою чергу, поринав у такі думки:

«Цей Кенсоннас точно щось приховує, грає у подвійну гру! Звісно, він не такий простий, щоб усе життя виводити ці F та M! Інколи я чую, як він тихенько посміється собі під ніс! Про що ж він думає?»

Так, двоє товаришів з Великої Книги мовчки роздивлялись один одного; бувало, вони обмінювались ясним і чесним поглядом, у якому поблискувала іскра розуміння і співництва. Так більше не могло тривати: Кенсоннас помирав від бажання розпитати Мішеля, а той — від бажання все розказати. Одного дня Мішель не втримався: потреба висловитись була сильнішою за нього, тож юнак почав оповідати про своє життя; він говорив із запалом, адже почуття, які він так довго приховував, переповнювали його. Кенсоннас був явно зворушений: він жваво потиснув руку свого юного друга.

— А ваш батько?... — спитав він.

— Він був музикантом.

— Що? Це той Дюфренуа, творами якого повинна пишатися зараз уся музика?

— Саме він, так.

— Геніальний музикант, — мовив Кенсоннас, і в голосі його відчувалась щирість, — але бідний і невизнаний світом. — Він був моїм учителем, друже!

— Вашим учителем! — прошепотів Мішель, приголомшений цією новиною.

— Атож! — вигукнув Кенсоннас, розмахуючи пером у всі сторони, — до біса цю обережність! Lo son pïctor! Я музикант.

— Митець! — зойкнув Мішель.

— Так! Але не так голосно! Інакше мене звідси витурять! — попередив Кенсоннас, стримуючи запал юнака.

— Але ж...

— Так, тут я — бухгалтер; копіїст годує музиканта, аж поки...

Кенсоннас замовк, пильно вдивляючись у Мішеля.

— Поки що?

— Поки я не знайду якусь практичну ідею!

— У промисловості! — розчаровано витукнув Мішель.

— Ні, синку, — по-батьківському відповів Кенсоннас. — У музиці!

— У музиці?

— Тихо! Ні про що мене не питай! Це таємниця. Я хочу здивувати свою епоху. І не смійся! У наш серйозний час сміх карається смертю!

— Здивувати свою епоху, — машинально повторив Мішель.

— Це мій девіз, — підтвердив Кенсоннас, — здивувати, адже підкорити її вже неможливо! Як і ви, я народився на сто років пізніше, ніж потрібно; беріть з мене приклад: працюйте! Заробляйте на хліб, адже треба задовольнити цю відразливу потребу: прохарчуватися! Я навчу вас сміливості у житті, якщо хочете; от уже п'ятнадцять років я годую свою внутрішню особистість, але годую недостатньо добре, і мені згодилися міцні й хороші зуби, щоб пережувати все те, що доля пхала мені до рота! Але, добре працюючи щелепами, можна якось прожити! Ця робота для мене — велика удача; всі кажуть, що у мене гарний почерк! Хай йому грець! А якщо б я був одноруким? Що б я тоді робив? Ні тобі піаніно, ні Великої Книги! Що ж! Скоро гратимуть ногами! Так-так! Я вже це уявляю! Ось що може здивувати нашу епоху.

Мішель не міг втриматися від сміху.

— Не смійтесь, бідолахо! — попередив Кенсоннас. — Це заборонено у домі Касмодажі Погляньте! З моїм обличчям тільки дрова рубати, а всередині — така холоднеча, що ладна заморозити фонтани Тюільрі у липні! Чи відомо вам, що американські філантропи колись придумали зачиняти в'язнів у круглих камерах, аби кути не могли їх бодай якось розважити! Знай же, синку, сучасне суспільство кругле, як ті в'язниці! Усюди панує нудьга, нудьга від бездіяльності!

— Але ж, — зауважив Мішель, — у мене таке враження, що насправді ви дуже весела людина...

— Тут — аж ніяк! Але вдома — інша справа! Приходьте до мене у гості! Я зіграю вам стару добру музику, музику минулих років!

— Залюбки, — з радістю погодився Мішель; — але я не знаю, коли матиму час...

— Що ж! Я скажу їм, що вам потрібно брати уроки диктування! Але досить на сьогодні згубних розмов! Я — гвинтик, ви — гвинтик! Хай механізм працює! Помолось Святій Бухгалтерії!

— Виплати з Каси, — почав Мішель.

— Виплати з Каси, — повторив Кенсоннас.

І робота продовжилась. Відтоді існування молодого Дюфренуа відчутно змінилося; він мав друга; він міг з ним поговорити; він знайшов того, хто розумів його. Щастя його було подібне до щастя німого, який раптово заговорив. Вершини Великої Книги більше не здавалися йому пустельними горами: він дихав, дихав досхочу. Незабаром двоє товаришів стали звертатися один до одного на «ти».

Кенсоннас ділився з Мішелем своїм багатим життєвим досвідом, і ночами юнак, страждаючи від безсоння, міркував про великі розчарування цього світу; на ранок він повертався до банку, розпалений своїми нічними думками, і чіплявся до музиканта, що був не в змозі змусити його помовчати й хвилику.

Невдовзі Велика Книга почала відставати від плану заповнення.

— Через тебе я нароблю помилок! — постійно робив приятелю зауваження Кенсоннас, — і нас виставлять за двері!

— Мені потрібно виговоритись! — виправдовувався Мішель.

— Що ж, — одного разу сказав йому Кенсоннас, — ти прийдеш до мене на вечерю уже сьогодні, буде ще мій друг Жак Обане.

— До тебе! А як же дозвіл?

— Є. Де ми зупинилися?

— Виплати з Каси на Ліквідаційний Залишок, — продовжив Мішель.

— Виплати з Каси на Ліквідаційний Залишок, — повторив Кенсоннас.

Розділ VII

Три непотрібні для Суспільства роти

Закінчивши роботу, двоє друзів попрямували до будинку Кенсоннаса, що був розташований на вулиці Гранж-о-Бель; вони йшли, взявшись під руки, і Мішель насолоджувався свободою: кожен його крок був кроком переможця.

Вулиця Гранж-о-Бель пролягала доволі далеко від банківського дому; але проживати у центрі столиці з її п'ятьма мільйонами жителів на той час було непросто; площі постійно розширювали, нові вулиці прокладали, кількість бульварів збільшували, а тому для жителів місця вже не вистачало! Недарма тоді казали: у Парижі більше немає будинків, є тільки вулиці!

Деякі квартали тепер взагалі були незаселені, серед них – Сіте, повністю окупований будівлями Комерційного суду, Палацом правосуддя, Префектурою поліції, собором і моргом, тобто всім необхідним для того, щоб тебе оголосили банкрутом, засудили, посадили за ґрати, поховали і навіть відпустили гріхи. Будівлі витіснили будинки.

Цим пояснювалась надмірна дорожнеча житла; половиною Парижа володіла Головна Імператорська Агенція з Нерухомості, іншою половиною – Земельний Кредит, що приносило цим компаніям небувалі прибутки. Перша з них, заснована двома геніальними фінансистами дев'ятнадцятого сторіччя, братами Перейр, отримала у власність також головні французькі міста: Ліон, Марсель, Бордо, Нант, Страсбург, Лілль, при цьому трішки перебудувавши їх на свій розсуд. Її акції, вартість яких подвоювалася п'ять разів, котувалися на вільному біржовому ринку за ціною 4450 франків.

Не надто заможні люди, які не хотіли від'їжджати з ділового центру, мали селитися високо; виграючи при цьому у відстані, вони програвали у безкінечних підйомах: витрачалось менше часу, але більше зусиль.

Кенсоннас проживав на одинадцятому поверсі, у старому будинку зі сходами, якому не завадив би ліфт. Але музикант незручностей не відчував: він був завжди радий нарешті опинитися вдома.

Діставшись вулиці Гранж-о-Бель, він кинувся до Гвинтових сходів.

– Не бійся цього підйому, – казав він Мішелеві, що поспішав за друговим польотом угору. – Ми дійдемо! Ніщо не вічне на цьому світі, навіть сходи. От і все! – перевів Кенсоннас подих на завершення важкого підйому, відчиняючи двері своєї квартири.

Він підштовхнув Мішеля в ці «апартаменти»: то була кімната приблизно шістнадцяти квадратних метрів.

– І жодного передпокою! – вигукнув господар. – Він створений для людей, які змушують на себе чекати, а оскільки натовп відвідувачів ніколи не поспішатиме на мій одинадцятий поверх, з тієї простої фізичної причини, що поспішати знизу догори неможливо, я обходжуся без цієї зайвої розкоші; я позбувся ще й вітальні: через неї надто помітна відсутність їдальні.

– Як на мене, тут у тебе зовсім непогано, – зауважив Мішель.

— Повітря також доволі чисте, наскільки це можливо з аміаком паризького бруду...

— На перший погляд здається, що місця замало, — мовив гість.

— На другий також, але жити можна.

— До того ж облаштування добре продумане, — сміючись, додав Мішель.

— Ну що, матінко, — звернувся Кенсоннас до літньої жінки, яка саме зайшла до кімнати, — вечеря готується? Нас буде троє зголоднілих хлопців.

— Готується, пане Кенсоннас, — відказала покоївка; але я не змогла накрити на стіл, адже столу немає!

— Обійдемося без нього! — вигукнув Мішель: юнакові перспектива вечеряти на колінах видалася просто чудовою.

— Як це так — обійдемося! — заперечив Кенсоннас, майже образившись, — ти думаєш, я міг запросити до себе гостей, не маючи навіть столу для вечері?

— Але ж я не бачу... — мовив Мішель, марно кидаючи навкруги розгублений погляд.

У кімнаті насправду не було ні столу, ні ліжка, ні шафи, ні комода, ба навіть стільця; жодних меблів, саме лише піаніно, щоправда, доволі велике.

— Ти не бачиш, — повторив Кенсоннас. — А як щодо індустрії, нашої доброї матінки, й механіки, її не менш славної доньки? Про них ти забув? Ось тобі й стіл.

Промовивши це, Кенсоннас підійшов до піаніно, натиснув на кнопку, і з нього буквально вивалився стіл зі стільцями, за яким доволі зручно могли б улаштуватися троє співтрапезників.

— Як винахідливо! — усміхаючись, одказав Мішель.

— Цього слід було очікувати, — відповів піаніст, адже тіснота не дозволяє мати у квартирах спеціальні меблі! Перед тобою — складний механізм, виробництво Об'єднаного Підприємства Ерара і Жансельма! Він слугує для всього, що ти хочеш, а місця займає небагато. І повір мені: інструмент від цього ані трохи не гірший!

Цієї миті у двері подзвонили. Кенсоннас відчинив, сповістивши про візит свого друга Жака Обане, працівника Генерального Товариства Морських Рудників. Мішеля й Жака відрекомендували один одному без жодних церемоній.

Жак Обане, двадцятип'ятирічний хлопець з приємною зовнішністю, тісно товаришував з Кенсоннасом; як і музикант, він також був декласований у суспільстві. Мішель не знав, чим займалися робітники Генерального Товариства Морських Рудників, але Жак повернувся звідти з неабияким апетитом.

На щастя, вечеря невдовзі була готова; молодики приступили до поглинання їжі; після першого, найнапруженішого етапу боротьби зі стравами слова нарешті пробилися крізь шматочки їжі, що її жували з уже меншим поспіхом.

— Любий мій Жаку, — звернувся Кенсоннас до друга, — дозволь познайомити тебе з Мішелем Дюфренуа. Ця юна особа — один із наших, один із тих бідолах, яким Суспільство не дозволяє виявляти свої здібності, один із тих непотрібних світові ротів, на які воліють вішати замки, щоб їх не годувати.

— О! То пан Дюфренуа — романтик! — відповів Жак.

— Поет, друже мій! Питання тільки в тому, що він робить у цьому світі, де перший і єдиний обов'язок людини — заробляти гроші!

— Вочевидь, — відказав Жак, — він помилився планетою.

— Друзі, — мовив Мішель, — ви аж ніяк не вмієте підбадьорювати! Але спишемо це на вашу любов до перебільшень.

— Це миле дитя, — вів далі Кенсоннас, — сподівається, працює, захоплюється хорошою літературою, і в той час, коли не читають більше ні Гюго, ні Ламартіна, ні Мюссе, він мріє про те, що будуть читати його! Бідолаха! Чи, може, ти винайшов якусь утилітарну поезію, якусь літературу, що замінила б водяну пару або ж гальма миттевої дії? Ні? То що ж! Тоді пригальмуй, синку! Хто тебе слухатиме, якщо розповідь твоя не буде дивувати? Зараз мистецтво існує тільки тоді, якщо має в собі влучний жарт! У наші часи Гюго декламував би свої Східні мотиви, стрибаючи на циркових конях, а Ламартін із Гармоніями[32 — «Поетичні та релігійні гармонії» — поетична збірка Альфонса де Ламартіна (1830).] висів би на трапеції догори дригом!

— Оце так! — вигукнув Мішель, підскачівши з місця.

— Тихше, тихше, дитя моє, — заспокоїв його піаніст, — краще спитай у Жака, чи маю я рацію!

— Тисячу разів, — відказав Жак, — наш світ тепер — ринок, і нічого більше, величезний ярмарок, і забавляти його потрібно фокусами ярмаркових штукарів!

— Бідний Мішель, — зітхаючи, мовив Кенсоннас, — нагорода за віршування латиною затуманила йому голову!

— І що ти хочеш мені довести? — спитав юнак.

— Нічого, синку мій! Зрештою, у тебе своя доля! Але ти великий поет! Я читав твої вірші. Дозволь тільки сказати тобі, що вони аж ніяк не відповідають смакам часу!

— Як це так?

— А так, що ти вибираєш поетичні сюжети, а це величезна помилка! Ти пишеш про галявини, долини, хмарки, зірочки, кохання: усе це вже віджило, цього більше не хочуть!

— Про що ж тоді писати? — здивувався Мішель.

— У сучасній поезії треба оспівувати дива промисловості!

— Ніколи! — відповів Мішель.

— Це він непогано сказав, — зауважив Жак.

— Скажи-но, — продовжив Кенсоннас, — чи знаєш ти оду, яка місяць тому була нагороджена сорока Бройлями[32 - «Поетичні та релігійні гармонії» — поетична збірка Альфонса де Ламартіна (1830).], що заповнили Академію?

— Ні!

— Тоді слухай і роби висновки! Ось дві останні строфи: [33 - Сорока Бройлями — ймовірно, мова йде про Луї де Бройля, лауреата Нобелівської премії з фізики, секретаря Паризької Академії наук, та його брата Моріса де Бройля, також фізика, члена Академії наук та Французької академії, однієї із найстаріших інституцій Франції, до складу якої входить сорок членів («безсмертні»), — найвизначніших та найвпливовіших знавців французької мови, упорядників словників.]

Іскри вугілля згорають дотла,
Рвучись по трубах гігантських котла.
Для пекельного монстра нема ані ворогів, ані світлil!
Машина хрипить під листами заліза тремтячими,
Випускає із себе пари струменями гарячими:
То двигун із потужністю вісімдесят кінських сил!

Аж ось машиніст повертає за ручку тяжезну,
Відкриваються клапани, і у широкім циліндрі належнім
Швидко й зі стогоном поршень біжить в унісон
Зі стальним колесом. Поїзд той швидкість розвине жахливу!
— Браво! Вперед! — кричу локомотиву
Системи «Кремington».

— Який жах! — вигукнув Мішель.

— Заримовано добре, — помітив Жак.

— Отже, синку мій, — вів далі безжалісний Кенсоннас, — молися Богу, аби тобі не довелося жити тільки на свій талант, і бери приклад з нас: очікуючи кращих днів, ми віддаємося на волю очевидного.

— А пану Жаку, — запитав Мішель, — теж доводиться виконувати якісь відразливі функції?

— Жак, — експедитор в одній промисловій компанії, — відказав Кенсоннас, — що, на його превеликий жаль, ніяк не означає, що він бере участь в експедиціях!

— Що він має на увазі? — поцікавився Мішель.

— Він має на увазі, — пояснив Жак, — що я волів би бути солдатом!

— Солдатом! — ошелешено повторив Мішель.

— Так, солдатом! Чудова професія! Ще півсторіччя тому завдяки їй можна було пристойно заробляти собі на життя!

— Або ще більш пристойно його втратити, — перервав друга Кенсоннас. — Кінець кінцем про кар'єру в армії зараз можна забути, тому що її немає. Хіба податися у жандарми... В інші часи Жак вступив би у Військову школу, служив би, а згодом, після купи перемог та поразок, дослужився б до генерала, як Тюренн, або ж до Імператора, як Наполеон! Але ж, хоробрий мій вояче, від цього треба відмовитись.

— Ба! Хто знає! — стелав плечима Жак. — Франція, Англія, Росія та Італія відкликали своїх солдатів, це правда; минулого сторіччя розвиток військової техніки зайшов надто далеко, і це стало таким кумедним, що Франція не могла стримати сміху...

— А коли насміялась досхочу, виявилось, що її вже роззброєно! — вставив Кенсоннас.

— Так, дурний ти жартівнику! Не можу не погодитись: усі європейські нації, окрім старих австрійців, відмовились від мілітаризму! Але чи означає це, що природну жагу людини до битви, так само як і природну жагу урядовців до завоювань, уцелити знищено?

— Та звісно, — відказав музикант.

— І чому ж?

— Тому що єдиною причиною існування цих інстинктів була можливість їх задовольнити! Тому що ніщо не спонукає до бою так, як озброєний мир, як казали колись! Тому що якщо позбутися художників — не буде картин, скульпторів — не буде скульптур, музикантів — не буде музики, воїнів — не буде воєн! Солдати — ті ж митці.

— Ти маєш рацію, так! — збуджено скрикнув Мішель. — Ліпше б і я пішов служити: все ж краще, ніж моя мерзенна служба!

— Ах! І ти туди ж, хлопчику мій! Може, ти ще й битися хочеш? — зіронізував Кенсоннас.

— За Стендалем, що був одним з найвизначніших мислителів минулого сторіччя, битва звеличує душу, — відказав Мішель.

— Еге ж! — присвиснув піаніст, і продовжив: — То ж яку, скажи мені, треба мати силу духу, щоб розмахувати шаблею?

— Щоб розмахувати добре — неабияку, — відказав Жак.

— А щоб прийняти удар — певно, ще більшу! — дав другові відсіч Кенсоннас.
— Зрештою, друзі, не виключено, що ви в якомусь сенсі й маєте рацію, і я б міг підтримати ваше бажання піти в солдати, якби ж іще існувала армія; якщо трішки помудрувати — то це неабияка професія! Але ж, як ми знаємо, Марсове поле перетворено на колег, а тому годі й балакати...

— Про це ще будуть говорити, — мовив Жак; — одного дня виникнуть якісь несподівані ускладнення...

— Я в це не вірю, мій хоробрий товаришу, адже войовничі ідеї відходять у минуле, а разом з тим — й ідеї честі. Колись у Франції боялися бути виставленими у смішному вигляді, а зараз... ти й сам знаєш, що сталося з поняттям честі. Не б'ються більше на дуелях; це вийшло з моди; зараз або домовляються, або вирішують справу у суді; може, ти хочеш сказати, що якщо не б'ються за честь і гідність, будуть битися за політику? Якщо ніхто більше не бере до рук шпаги, то нащо урядові діставати її із піхов? Ніколи не було стільки баталій, як за часів дуелей, і якщо немає зараз дуелянтів — не буде й солдатів.

— О, вони з'являться! — впевнено заявив Жак.

— З якого дива їм з'являться? Торгівля об'єднує нації! Англійці, росіяни, американці: хіба не вкладають вони свої банкноти, рублі, долари у наші комерційні підприємства? Хіба гроші не стали залятим ворогом олива, хіба кульки з бавовни не повністю витіснили сталеві кулі? Подумай-но, Жаку: хіба англійці, досхочу користуючись правами, в яких нам відмовлено, мало-помалу не стали нашими землевласниками? Їм належать колосальні території, майже цілі департаменти! Та вони їх не завоювали, а купили: у цьому сумнівів бути не може! Ми на них не зважали, ми пустили все на самоплив; маємо результат: скоро англійці володітимуть всією нашою землею! Візьмуть реванш над Вільгельмом Завойовником!

— Любий мій друже, — відповів на це Жак, — послухай мене і запам'ятай, що я тобі скажу. І ви, юначе, слухайте, адже мова йтиме про кредо нашого часу. За Монтеня, а може, ще за Рабле, люди запитували себе: «Що я знаю?»; у дев'ятнадцятому сторіччі — «Ну то й що, що я знаю?» Зараз питання зовсім інше: «Що я від цього отримаю?» Так от: війна почнеться тоді, коли даватиме прибуток, як-от промисловість.

— Але ж війна ніколи не була економічно вигідною! Особливо у Франції.

— Бо воювали заради честі, не заради грошей! — відказав Жак.

— То ти віриш в армію відважних комерсантів?

— Безперечно. Згадай американців у роки жакливої війни 1863 року[34 — Жакливої війни 1863 року — мається на увазі Громадянська війна між північними штатами США, які відмовилися від рабства, та рабовласницькими штатами Півдня (1861-1865).].

— То й що! Дорогенький мій, армія, яку штовхатимуть до битви тільки гроші, — це армія не солдатів, а самих лише нікчемних мародерів!

— Вони покажуть усім справжні чудеса перемог!

— Та радше чудеса пограбування, — одрізав Кенсоннас. Усі троє розсміялись.

— У підсумку, — продовжував він, — маємо таке: Мішель — поет, Жак — солдат і Кенсоннас — музикант, і все це — у той час, коли нема більше ані музики, ані поезії, ані армії! Ми з вами, хлопці, справжні ідіоти! Вечеря добігла кінця: вона видалася корисною й поживною, принаймні в тому, що стосується нашої розмови. Настав час інших вправ.

Зі столу прибрали, після чого він повернувся на своє відведене у піаніно місце; тепер музичний інструмент був готовий до виконання своїх прямих функцій.

Розділ VIII

У якому йдеться про давню й сучасну музику а також про практичне використання деяких інструментів

— Нарешті настав час трішки пограти! — вигукнув Мішель.

— Але не сучасну музику, — відказав Жак, — це надто складно...

— Для розуміння — так, — заперечив Кенсоннас; — для виконання — аж ніяк.

— Як це? — не зрозумів Мішель.

— Я поясню, та щоб ви краще зрозуміли — зроблю це наочно. Мішелю, відкрий піаніно, будь ласка.

Юнак послухався.

— Добре. Тепер сідай за інструмент.

— Що? Ти хочеш, щоб?..

— Сідай, кажу тобі!

Мішель забарабанив по клавішах: з них полилась страшенна какофонія.

— Ти знаєш, що ти зараз робиш?

— І гадки не маю!

— Безвинне дитя! Ти складаєш сучасну музику!

— Отакої! — присвиснув Жак.

— Такі вже зараз акорди! А найгірше у цьому — те, що вчені намагаються дати їм наукове обґрунтування! Раніше всім було відомо, що поєднуватися можуть тільки окремі ноти; але відтоді їх замирили, і більше вони не сваряться: надто порядні, щоб опускатися до такого!

— Але мелодійніше від цього не стало, — зауважив Жак.

— Чого ти хочеш, друже: цього слід було очікувати! Минулого сторіччя такий собі Ріхард Вагнер, хтось на кшталт месії, якого, вочевидь, недорозп'яли, створив музику майбутнього, закони якої живі й понині. У той час вже позбувалися мелодії, а милозвучність виставляли за двері: так будинок і залишився порожнім.

— Але ж, — мовив Мішель, — це ніби позбавляти живопис малюнку та кольору...

— Не зовсім так, — пояснив Кенсоннас. — Ти кажеш про живопис, проте живопис — не суто французький вид мистецтва; він прийшов до нас з Італії та Німеччини, і я страждав би набагато менше, якби знеславлювали саме його! Музика ж, навпаки — дитя нашої утробы...

— Мені здавалось, — втрутився Жак, — що музика пішла з Італії!

— Це помилкова думка, друже мій; до середини шістнадцятого сторіччя у Європі панувала саме французька музика; вчителем Палестріна[35 — Палестріна — італійський композитор доби Відродження.] був гугенот Гудімель. Та що там казати: найдавніші й найнаївніші мелодії за походженням саме галльські!

— А ми дійшли до такого... — зітхнув Мішель.

— Так, синку мій; партитура складається тепер з єдиної, довгої і нескінченно протяглої фрази, і все це пояснюється пошуком нових музичних методів. Репетиції в Опері починаються о восьмій вечора та закінчуються за десять хвилин до півночі; тривали б вони на п'ять хвилин довше — і на дирекцію чекав би штраф або оплата роботи охоронців у подвійному розмірі.

— Невже ніхто не протестує проти цього?

— Синку мій, музику тепер не куштують потроху: її зжирють цілком і повністю! Деякі музиканти боролися, серед них був і твій батько, але відтоді як він помер, не було написано жодного достойного його імені твору! Нас змушують або слухати огидну мелодію незайманого лісу: прісну, безбарвну, невиразну, або продукувати гармонійний гвалт, зворушливий приклад якого ти нам навів, коли сів за інструмент.

— Сумно! — зітхнув Мішель.

— Жакливо! — додав Жак.

— А ще, любі мої друзі, — вів далі Кенсоннас, — ви, певно, помітили, які у нас великі вуха!

— Ні! — відповів Жак.

— Тоді порівняй їх із вухами античності й середньовіччя, уважно придивись до картин і статуй, а тоді зроби висновки: вони тебе ошелешать! Вуха збільшуються, у той час як зріст стає все меншим: я вже можу уявити, якими ми всі колись станемо! Хочу запевнити вас, що натуралісти марно шукали причину такого виродження! Такими величезними вухами ми завдячуємо лише музиці: ми живемо в добу зашкарублених барабанних перетинок і зіпсованого слуху! Ви ж розумієте, що безкарно Верді або Вагнер до вух не потрапляють: слуховий апарат не може не зазнавати змін.

— А цей чортяка Кенсоннас уміє наводити жаху! — вигукнув Жак.

— А втім, — заперечив Мішель, — в Опері ще грають шедеври минулих часів...

— Я знаю, — погодився Кенсоннас, — зараз навіть хочуть зіграти Орфея у пеклі Оффенбаха[36 — Жак Оффенбах — французький композитор, один із засновників класичної оперети (одна з найвідоміших — «Орфей у пеклі», 1858).], з усіма речитативами, що їх увів у цей шедевр Гуно[37 — Шарль Гуно — французький композитор, диригент, батько французької ліричної опери.]: можливо, це навіть принесе дешицю грошей, адже там буде балет! Чого потребує сучасна просвітлена публіка, любі мої друзі, так це танців! Коли думаєш, що всю цю величну споруду було збудовано за двадцять мільйонів, і все це лише задля того, аби там вистрибували якісь дівки — одразу виникає бажання народитися від одної з таких створіннячок! Гугенотів скоротили до одного акту, і ця тепер уже невеличка п'єска — лише інтермедія до модного балету! Трико танцівниць тепер ідеально прозорі, як того вимагає природа, і це тішить наших фінансистів; зрештою, Опера стала всього лише філією Біржі: там так само верещать, справи обговорюються вголос, а про музику — зась! Між нами, мушу сказати, що виконання залишає бажати кращого.

— Це вже точно, — погодився Жак, — вокалісти іржуть, пишать, волають, верещать: словом, роблять все, що завгодно, тільки не співають. Справжнісінький звіринець!

— А щодо оркестру, — продовжував Кенсоннас, — то він занепав ще відтоді, коли інструмент уже не міг прогодувати виконавця. Ось вам абсолютно непрактична професія! О! Якщо б тільки можна було витрачену на натискання педалей силу використати для вичерпування води із вугільних шахт! Якби тільки повітря, що виривається з офіклеїдів[38 — Офіклеїд — духовий музичний інструмент.], могло рухати млини Товариства Катакомбі Якби лише поперемінний рух тромбонів можна було б застосувати у механізованому лісопильному виробництві! Тоді вже музиканти розбагатіли б, і була б їх незліченна кількість!

— Ти жартуєш! — вигукнув Мішель.

— Чорт забирай, — серйозно відповів Кенсоннас, — я б не здивувався, якби якийсь великий винахідник одного дня придумав би таке! Дух винахідництва у Франції так чудово розвинуто! Зрештою, це єдиний дух, що у нас залишається. І прошу вас повірити, що він аж ніяк не слугує для розмаїтих і цікавих розмов! Але хто у наш час думає про те, щоб зацікавити співрозмовника? Набридаймо один одному! От і всі правила!

— Невже цьому ніяк не зарадити? — спитав Мішель.

— Допоки пануватимуть фінанси і машини — аж ніяк! А особливо — машини!

— Чому так?

— А тому, що фінансами принаймні оплачуються шедеври, а їсти треба завжди, навіть коли ти геній! Генуезці, венеційці, флорентійці в часи Лоренцо Медічі, банкіри та негоціанти: усі вони підтримували мистецтво! Але сучасні прихильники механіки чхати хотіли на те, що якісь там Рафаелі, Тіціани, Веронезе, Леонардо взагалі існували! Конкуренцію їм склали б механічні пристрої, і вони померли б із голоду! О, машини! Є причина жохатися винахідників з їхніми відкриттями!

— Втім, ти музикант, Кенсоннасе, ти працюєш! — заперечив Мішель. — Ти проводиш ночі за своїм піаніно! Чи має це означити, що ти відмовляєшся грати сучасну музику?

— Я? Тільки цього бракувало! Я граю її, як і всі! Стривай-но! Щойно я завершив одну дрібничку на смак нашого часу, і я вірю в успіх, якщо тільки зможу знайти видавця.

— І як ти її назвав?

— Тілор'ена, або Фантазія на тему Перетворення карбонатної Кислоти на Рідину.

— Хто б міг подумати? — здивовано скрикнув Мішель.

— Слухай і вирішуй сам, — відказав Кенсоннас.

І він сів за піаніно, скорше накинувся на нього. Під його пальцями, руками, ліктями нещасний інструмент видавав якісь неможливі звуки; ноти наштовхувались одна на одну й тріскотіли, мов град. Жодної мелодії, жодного ритму! Музикант волів змалювати останній дослід Тілор'е, що коштував йому життя[39 - Вчений справді помер внаслідок невдало проведеного дослід (1844).].

— Ну як? — викрикував він. — Слушайте! Розумійте! Дивіться на останній дослід великого хіміка! Ви вже увійшли в його лабораторію? Відчуваєте, як випаровується карбонатна кислота? Тиск піднявся уже до чотирьохсот дев'яноста п'яти атмосфер! Циліндр хитається! Обережно, обережно! Апарат зараз вибухне! Рятуйтеся хто може!

У цей момент Кенсоннас відважив по клавішах здоровезного стусана, імітуючи в такий спосіб вибух.

— Уф! — видихнув він. — Невже це недостатньо схоже на вибух? Невже це недостатньо красиво?

Мішель, ошелешений, не міг вимовити й слова. Жак не втримався від сміху.

— І ти покладаєш на це надії? — спитав Мішель.

— Звісно, ще й які! — відказав піаніст. — Це у дусі часу, зараз усі довкола — хіміки! Мене зрозуміють. Однак самої лише ідеї замало, треба ще подумати про виконання.

— Що ти маєш на увазі? — поцікавився Жак.

— Я хочу сказати, що дивувати епоху збираюся саме своїм виконанням.

— Як на мене, цей уривок ти граєш неперевершено! — висловив свою думку Мішель.

— Та годі тобі! — мовив музикант, знизавши плечима. — Я вивчаю її три роки й досі не знаю і першої ноти!

— І що ж ти хочеш зробити?

— Це вже моя таємниця, діти мої, нічого у мене не питайте! Ви назвете мене дурником, а тоді я впаду духом. Але можу запевнити вас: талант усіляких там Лістів, Тальбергів, Прюданів і Шульгоффів буде значно перевершено.

— Ти хочеш грати на три ноти за секунду більше, ніж вони? — пожартував Жак.

— Аж ніяк! Я збираюсь винайти абсолютно новий спосіб гри на піаніно, спосіб, що вразить публіку! Який саме? Цього я сказати вам не можу. Тоненький натяк, одне-однісіньке необачне слово — і моя ідея вкрадена. За мною кинеться нище стадо імітаторів, а я хочу залишатися єдиним. Але це потребує надлюдських зусиль! Коли я буду повністю у собі впевнений — зароблю купу грошей, і прощай, Бухгалтерія!

— Ти збожеволів, друже, — одказав Жак.

— Помиляєшся, Жаку! Я всього лише нерозважний, а це все, що потрібно для успіху! Але повернемося до приємніших речей, спробуємо хоч на мить відтворити те чарівне минуле, для якого ми були народжені. Друзі, ось правда музики!

Кенсоннас був надзвичайним артистом: він грав проникливо, і відчувалось, що він чудово розуміється на всьому тому, що з минулих сторіч передалося сторіччю теперішньому, хоч воно й не хотіло нічого приймати! Він почав із самого зародження мистецтва музики, швидко переходячи від одного маестро до іншого, а те, чого бракувало у його виконанні, він цілком компенсував своїм доволі різким, але зрештою приємним голосом. Він виклав своїм

зачарованим друзям усю історію музики, починаючи з Рамо і закінчуючи Люллі, Моцартом, Бетховеном, Вебером, основоположниками мистецтва, плачучи над лагідними інспіраціями Гретрі й переможно проносячись неперевершеними сторінками Россіні та Мейєрбера.

— Слухайте, — вів Кенсоннас далі, — ось забуті мелодії з Вільгельма Телля, Роберта, Гугенотів; от велична доба Ерольда та Обера, вчених, які пишалися тим, що нічого не знають! Ех! Що робить наука в музиці? Чи може вона втручатись у живопис? Ні, ні та ще раз ні, адже живопис і музика становлять одне ціле! Ось як розуміли велике мистецтво у першій половині дев'ятнадцятого сторіччя! Тоді не шукали нових методів; у музиці немає нічого нового, як і в коханні, і в цьому — чарівний привілей чуттєвого мистецтва: вони є вічно молодими!

— Непогано сказано, — кинув Жак.

— Але згодом, — продовжував піаніст, — декілька амбітних хлопців відчули необхідність дослідити незнані шляхи, внаслідок чого музика опинилася на краю кріви.

— Ти хочеш сказати, — перепитав Мішель, — що з часів Мейєрбера і Россіні нікого не можеш назвати гідним музикантом?

— Саме так! — підтвердив Кенсоннас, сміливо перескакуючи із «ре» у «мі-бемоль». — Я не кажу про Берліоза, голову школи безпорадних, чиї музичні ідеї вилились у сповнені заздрості фейлетони, але ось деякі з наслідувачів великих метрів: послухай Фелісьєна Давида, професіонала у музиці, що його нинішні вчені плутають з королем Давидом, першим арфістом євреїв! Уважно прислухайся до простих та ширих інспірацій Массе, цього останнього музиканта, що писав почуттями і серцем, чия Індіанка стала справжнім шедевром своєї доби! А от і Гуно, блискучий автор Фауста, який помер невдовзі після того, як став священником Вагнерівської Церкви. А це — майстер мелодійного шуму, герой музичного гвалту, людина, яка писала величну музику так, як колись писали величну літературу: Верді, автор невичерпного Трубадура, що значною мірою посприяв деградації смаків свого століття. А ось прийшов Вагнерб...

Цієї миті Кенсоннасові пальці, що вже не підкорялись жодному ритму, пустилися блукати незбагненними фантазіями Споглядальної Музики, раптово завмираючи у паузах, щоб потім шезнути посеред нескінченного пасажу.

Із незрівняним талантом музикант відтворив послідовні етапи історії мистецтва; двісті років музики пробігли під його пальцями, і друзі слухали його, мовчазні й зачаровані.

Аж раптом, посеред чергового сильного напруженого пасажу Вагнерівської школи, у ту мить, коли збита зі шляху думка остаточно губилася, коли звуки потроху поступалися дивному шуму, музичну складову якого вже важко було якось оцінити, під пальцями піаніста народилася проста, милозвучна, сповнена ніжності й чуттєвості мелодія. Це була немов постала після бурі тиша, спокійна пісня після какофонії гарчання й крику.

— Ох! — тільки й зміг вимовити Жак.

— Друзі мої, — вів далі Кенсоннас, — але був ще один митець, невідомий і незнаний, що був генієм музики. 1947 рік, останній подих вмираючого мистецтва.

— І хто ж це? — запитав Мішель.

— Це твій батько, мій улюблений вчитель!

— Мій батько! — вигукнув юнак, майже плачучи.

— Так. Слухай.

І Кенсоннас, відтворюючи мелодії, під якими радо підписалися би Вебер із Бетховеном, здійснював до вершин свого виконання.

— Мій батько! — повторював Мішель.

— Так! — одказав музикант, із люттю опускаючи кришку піаніно. — Після нього — порожнеча! Хто б зараз його зрозумів? Досить, друзі, досить на сьогодні подорожей у минуле! Подумаймо про сьогодні, і хай панує індустріалізм!

Із такими словами він натиснув на інструменті якусь кнопку; клавіші зникли, й замість них з'явилася уже застелена постіль разом із забезпеченою усім необхідним обладнанням убиральнею.

— От винахід, достойний нашої доби, — мовив він. — Піаніно-ліжко-комод-туалет!

— І нічний столик, — додав Жак.

— Саме так, друже. Повний набір!

Розділ IX

Візит до дядька Гюгнена

З того пам'ятного вечора молоді люди тісно заприятелювали; вони створили свій власний маленький світ у величезній столиці Франції.

Мішель проводив увесь час за Великою Книгою. Здавалося, він повністю змирився зі своєю долею, проте для повного щастя йому бракувало одного: побачити дядька Гюгнена; з ним він мав би справжню родину: Гюгнен — за батька, двоє друзів — за старших братів. Проте він часто надсилав старому листи, і той охоче відповідав.

Так сплинули чотири місяці; у банківському домі Мітелем були задоволені; двоюрідний брат уже не зневажав юнака так сильно; Кенсоннас його вихваляв. Вочевидь, хлопець знайшов свій шлях у житті: він народився диктувальником.

Закінчилась зима: з нею доволі успішно боролися калорифери й газові каміни.

Настала весна. Мітелеві дозволили один вихідний день, неділю; він вирішив присвятити її дядькові Гюгнену.

О восьмій ранку він із радістю в серці вийшов з будівлі банківського дому, безмежно щасливий від того, що має можливість трохи подихати киснем десь подалі від ділового центру. Погода стояла пречудова. З'являлися перші весняні квіти, продавчині сперечалися про те, у кого кращий букет; Мішель відчував себе живим.

Дядько мешкав далеченько; він змушений був знайти дешевше житло.

Юний Дюфренуа попрямував до станції метро Мадлен, купив квиток, дістався другого поверху вагона; пролунав сигнал відправлення; потяг піднявся бульваром Мальзерб, залишаючи праворуч масивну споруду церкви Святого Августина, а з лівого боку — парк Монсо, що його по всьому периметру оточували чудові будівлі, перетнув першу, а трохи згодом і другу лінію залізничної колії; нарешті зупинився на станції Порт Аньєр, недалеко від старовинних укріплень.

Перша частина подорожі була завершена: Мішель жваво стрибнув на землю, далі крокував вулицею Аньєр[40 - Вулиця Аньєр — нині, швидше за все, вулиця Токвіль.] до вулиці Повстання, звернув праворуч, пройшов під мостом залізниці, що вела до Версаля, й опинився нарешті на розі вулиці Кайу[41 - Вулиця Повстання, вулиця Кайу — важко сказати, які саме вулиці мав на увазі Жюль Верн. У будь-якому разі, зараз вони точно мають інші назви.].

Перед ним стояв скромний на вигляд будинок, високий і, здавалося, густозаселений; Мішель звернувся до консьєржа, аби дізнатись, де можна знайти пана Гюгнена.

— Восьмий поверх, двері праворуч, — відказала ця високопосадова особа; адже консьєржів призначав на посаду лише уряд, і вони були кимось на кшталт чиновників.

Юнак подякував, зайшов у підйомник і вже за мить опинився на сходовому майданчику восьмого поверху.

Він подзвонив. Пан Гюгнен сам відчинив хлопцеві двері.

— Дядечку! — вигукнув Мішель.

— Дитя моє! — зрадів старий, широко розводячи руки для обіймів. — Нарешті ти прийшов!

— Так, дядьку! І мій перший вільний день — для вас!

— Дякую, мій любий синку, — відказав пан Гюгнен, запрошуючи племінника увійти. — Який я радий тебе бачити! Сідай, сідай, і скинь ти вже цього капелюха! Влаштовуйся зручніше, почувайся як вдома! Ти ж залишишся, правда?

— Я приїхав на цілий день, дядечку, якщо це, звісно, не завдасть вам клопоту.

— Та що ти таке кажеш! Мені? Завдасть клопоту? Дитя моє, увесь цей час я чекав на тебе!

— Ви на мене чекали! Однак у мене не було навіть часу вас попередити! Я приїхав би раніше, ніж ви отримали б мого листа!

— Я чекав кожної неділі, Мішелю, і твоя порція сніданку завжди стояла тут, на столі, як і тепер.

— То як же так?

— Я не сумнівався в тому, що рано чи пізно ти завітаєш до свого дядька. Щоправда, як бачиш, це сталося пізно.

— Я не мав часу! — поквапився запевнити дядька Мішель.

— Мій любий синку, я це чудово знаю, тому не ображаюся на тебе, в жодному разі!

— Який же ви тут, певно, щасливий! — сказав Мішель, із заздрістю кидаючи погляд на дядькову кімнату.

— Ти маєш на увазі моїх давніх друзів, мої книжки! — усміхнувся дядько Гюгнен, — це чудово, так, це чудово! Але почнемо зі сніданку; ми побалакаєм про це пізніше, тим паче, я обіцяв тобі, що не буду вести з тобою розмов про літературу.

— Але дядечку! — благальним тоном промовив Мішель.

— Та добре вже, не про це зараз мова! Краще скажи мені, чим ти займаєшся, як у тебе справи на роботі? Може, твої погляди?..

— Вони не змінилися, дядьку.

— Чорт забирай! Тоді до столу, синку! Але, здається, ти не обійняв мене, Мішелю!

— Обіймав, дядечку, вже обіймав!

— Тоді давай іще раз, племінничку! Зайві обійми мені аж ніяк не зашкодять: я ще не снідав; це навіть викличе апетит!

Мішель радо обійняв дядька, і тоді вже вони обидва сіли до столу.

Проте юнак ніяк не міг втриматися від того, щоб постійно оглядати все навкруги: у дядьковій квартирі багато що викликало зацікавлення у його поетичній душі.

Невеличка вітальня, що разом із спальнею й складала всю Гюґненову квартиру, була просто завалена книжками; стіни ледь проглядали за полицями; старенькі палітурки тішили око своїм дещо брунатним від часу кольором. Книжки, що були щільно притиснуті одна до одної, вдиралися й до сусідньої кімнати, проковзуючи під дверима й крізь напіввідчинені внутрішні вікна; їх можна було побачити всюди: на меблях, коминкові, а шафи ледь не тріщали від їхньої кількості; ці безцінні томи зовсім не були схожими на книжки багатіїв, що вони їх акуратно складають в безкінечно розкішних та настільки ж непотрібних нікому бібліотеках; видно було, що ці книжки – у себе вдома, на своєму місці, що вони хазяйнують тут, та, незважаючи на те, що місця замало й доводиться потіснитися, почуваяться вони чудово; притому – жодної порошинки, жодного загнутого кутика на сторінках, жодної плямки на обкладинках; було очевидно, що дбайлива рука щоранку приводила їх до ладу.

Із меблів у квартирі були тільки два старі крісла та столик у стилі ампір з двома позолоченими сфінксами й римськими фасціями.

Вікна дядькових пенатів виходили на південь; але високі стіни сусідніх будинків у дворі заважали сонцю потрапляти в кімнати; лише один раз на рік, 21 червня, у день літнього сонцестояння, у разі якщо погода була хороша, найдовший з променів небесного світила злегка торкався сусіднього даху, хутко проковзував у вікно, сідав на краєчок полиці або корінець книжки; й за мить уже повертався назад, зникаючи аж до наступного року.

Дядькові Гюґнenu цей промінчик, завжди один і той самий, був добре знайомий; він з хвилюванням у серці чатував на нього, уважний та непохитний, мов астроном; він купався у його цілющому світлі, встановлював старенький годинник на ймовірний час його появи, не забуваючи дякувати сонечку за те, що воно про нього не забувало.

Цей промінчик став його власною гарматою з Пале-Рояль[42 – Гармата з Пале-Рояль – справжня невеличка гармата, у 1785 році сконструйована годинникарем Руссо і наступного року встановлена в садах Пале-Рояль таким чином, щоб стріляти лише у сонячні дні та лише опівдні, коли промені сонця, що перебувало у zenіті, запалювали гніт, проходячи під великої лупою. Довгий час увесь Париж орієнтувався в часі саме за таким оригінальним годинником.]; от тільки стріляла воно всього лише раз на рік, та й то не завжди!

Дядько Гюґнен не забув запросити Мішеля у гості в цей урочистий день 21 червня, і Мішель пообіцяв, що не прогавить такого свята.

Сніданок тривав: доволі скромний, але приготований від душі.

– У мене сьогодні справжнє свято, – мовив дядько, – я частую гостей! До речі, ти знаєш, з ким ти сьогодні вечерятимеш?

– Не знаю, дядьку.

— З твоїм викладачем паном Рішло та його онукою, панною Люсі.

— Я з нею не знайомий.

— Що ж, племінничку, ви познайомитесь, і, попереджаю тебе, вона прегарна, але сама того не знає! Тож не здумай їй про це казати! — сміючись, додав Гюґнен.

— І не подумаю! — відказав юнак.

— Після вечері, якщо ніхто не буде проти, ми трохи прогуляємося.

— Залюбки, дядьку! Як на мене, чудове завершення дня.

— Що ж, Мішелю, чому ти більше нічого не їси, не п'єш?

— Чому ж ні, дядечку, — відповів Мішель, який уже не мав чим дихати, — за ваше здоров'я!

— І за твоє повернення, синку; коли ти від мене ідеш — мені завжди здається, що ти вирушаєш у довгу подорож! Отак-то воно і є... Але годі про це: краще розкажи мені, Мішелю, як ти, як життя? Настав час поговорити відверто!

— Охоче, дядечку!

Мішель в подробицях повідав дядькові про найнезначніші події у своєму житті, про свій смуток, відчай, лічильну машину, не оминаючи й пригоди з Касою, що сама себе захищає, і, нарешті, про свої найкращі дні, проведені на вершинах Великої Книги.

— Саме там, — промовив юнак, — я зустрів першого у своєму житті друга.

— О! Ти маєш друзів... — гмукнув Гюґнен, насуплюючи брови.

— І навіть двох! — відказав Мішель.

— Це багато, якщо вони тебе зрадять, і достатньо, якщо вони тебе люблять, — повчально мовив добросердий старий.

— Але, дядечку! — із запалом заперечив Мішель. — Вони справжні митці!

— О! Тоді це за порука того, — вів далі дядько Гюґнен, — що люди вони хороші: за статистикою каторг і в'язниць, туди потрапляють здебільшого самі лише священики, адвокати, підприємці, біржові маклери, банкіри та юристи — жодної творчої особистості! Але все-таки...

— Ви з ними познайомитесь, дядечку, і переконаєтеся в тому, що вони порядні та чесні люди!

— Залюбки, — погодився дядько Гюґнен; — я люблю молодь, за умови, якщо вона молода! Коли ж юнаки перетворюються на передчасних дідуганів — це виглядає лицемірно й нещиро!

— За них я можу поручитися!

— З огляду на те, з якими людьми ти спілкуєшся, я можу бути певним у тому, що переконання твої не змінилися?

— Ба більше, дядечку: я тільки утвердився у своїх поглядах, — одказав Мішель.

— Ти захряс у гріхах?

— Так, дядьку.

— Тоді, неборако, сповідайся мені у своїх останніх прогрішеннях!

— Охоче висповідаясь, дядечку!

І юнак палко та натхненно почав декламувати чудові вірші, сповнені сенсу й справжньої поезії.

— Браво! — у захваті вигукнув дядько Гюґнен, аплодуючи небожеві. — Браво, синку! Отже, мистецтво ще існує, ще живе! Ти говориш мовою чудових днів, що вже давно минули! Ох, синку, ти робиш мені таку приємність, і разом з тим завдаєш такого болю...

Обидва вони якийсь час мовчали, не в змозі вимовити й слова.

— Годі, годі вже! — мовив дядько Гюґнен. — Нумо заберемо цей стіл, тепер він тільки заважає!

Мішель допоміг дядькові, і за мить їдальня перетворилася на бібліотеку.

— Ну то що, дядечку? — спитав Мішель.

Розділ X

Урочистий парад французьких письменників, що його прийняв дядько Гюґнен у неділю, 15 квітня 1961 року

— А ось і наш десерт, — мовив дядько Гюґнен, показуючи Мітелеві на полиці, заставлені книжками.

— У мене знов з'являється апетит, — одказав юнак, — розпочнімо!

І вони з однаковим запалом почали копірситися у книжках, перескакуючи з полиці на полицю; але дядько Гюгнен скоро поклав цьому край, додаючи трішки ладу до такого невпорядкованого грабунку.

— Підійди з цього боку, синку, — сказав він Мітелеві, — і почнемо спочатку! Сьогодні читати ми не будемо, лише оглянемо все та трішки погмонімо. Це військовий парад, а не битва; уяви себе Наполеоном, але не під Аустерліцом[43 - Битва під Аустерліцом («Битва трьох імператорів», як її охрестили сучасники), відбулася 2 грудня 1805 року біля села Аустерліц, на північ від Відня. Проти Наполеона виступали австрійський імператор Франц II та російський імператор Олександр I. Ця грандіозна битва закінчилась блискучою перемогою Наполеона.], а у дворі палацу Тюїльрі[44 - Палац Тюїльрі — колишній королівський палац у Парижі; у 1871 році, під час Паризької комуни, згорів і був знесений. Офіційна резиденція Наполеона в період консульства (з 1799 по 1804 рік, коли Наполеон проголосив себе імператором). Нині на місці колишнього палацу розбитий парк Тюїльрі.]. Закладай руки за спину: зараз ми пройдемо між полицями.

— Слухаюсь, дядечку!

— Синку, пам'ятай, що за мить перед твоїми очима дефілюватиме найкраща армія на світі, і жодна нація не зможе показати тобі чогось такого; ця армія здобула найбільші перемоги, що тільки можуть існувати: перемоги над варварством і насильством.

— Велика Армія Слів... — прошепотів Мішель.

— Дивись, синку: на першій полиці ти бачиш наших старих буркунів шістнадцятого сторіччя, вдягнених у лати своїх палітурок: Амійо, Ронсар, Рабле, Монтень, Матюрен Реньє; непохитні, вони стоять на сторожі, і їхній самотній вплив на нашу чудову французьку мову відчувається й досі. Однак варто зауважити, що боролися вони радше за ідею, а не за форму. Поруч з ними — відважний генерал, найбільшим здобутком якого, однак, стало вдосконалення тогочасної зброї.

— Малерб[45 - Малерб — французький поет, мовознавець, критик і перекладач давньоримської літератури.], — здогадався Мішель.

— Так, синку, саме так! В одному із своїх текстів він зізнавався, що усьому навчився у портових вантажників; він жадібно збирав їхні метафори, довго вивчав цей суто галльський жаргон; потім він ці слова підчищав, полірував до блиску... отак і виникла мова, якою спілкувалися наші пращури у сімнадцятому, вісімнадцятому і дев'ятнадцятому сторіччях.

— Ох! — здивовано вигукнув Мішель, побачивши один том, що стояв трохи оддалік від інших, немов суворий і гордішливий відлюдник.

— Еге ж, синку, цей вояка — немов Александр, Цезар і Наполеон; останній зробив би з нього принца, з нашого старенького Корнеля, цього бійця, що створив величезне військо, адже його твори видавалися безліч разів; перед тобою — п'ятдесят друге й останнє повне їх видання, 1873 рік; відтоді Корнеля більше не перевидавали.

— Певно, дядьку, ви дістали ці книги із величезними труднощами!

— Помиляєшся, синку: усі їх тільки позбавляються! Глянь-бо, ось це — сорок дев'яте видання творів Расіна, сто п'ятдесяте — Мольєра, сорокове — Паскаля, двісті третє — Лафонтена... Словом, усі ці видання — останні, їм усього лише трохи більше ста років, та вони вже стали радістю бібліофілів! Ці генії ознаменували свою добу, а зараз зведені до рангу археологічного мотлоху!

— І справді, дядьку, — відповів юнак, — вони говорять мовою, яка більше нікому не зрозуміла!

— Ти маєш рацію, синку! Прекрасної французької мови більше не існує; мова, що їй довірили висловлювати свої думки знамениті іноземці: Лейбніц, Фрідріх Великий, Ансільон, Гумбольдт і Гайне, ця чарівна мова, яка змусила Гете жалкувати про те, що він нею не володіє, ця елегантна мова, яку в п'ятнадцятому сторіччі ледь не витіснили грецька й латина, в епоху Катерини Медічі — італійська, а під час правління Генріха IV — гасконський діалект, — ця чудова мова перетворилася нині на жалюгідне арго. Кожен, кому не ліньки, забуваючи про те, що краще мова правильна, аніж багата, вигадав окреме слово на позначення предметів та явищ. Учені з галузей ботаніки, природознавства, фізики, хімії, математики створили жахливу словесну мішанину, винахідники запозичили з англійських словників найбільш немилозвучні терміни, вигадуючи на їхній основі назви для своїх винаходів; гендлярі — для своїх коней, жокеї — для своїх змагань, продавці автомобілів — для своїх машин: усі вони чомусь вирішили, що французька мова — надто бідна, та й кинулися до чужих! Ну що ж, тим краще! Хай вони й зовсім її забудуть! Вона ще прекрасніша у своїй бідності, адже не схотіла багатіти, збездішечуючи себе! Наша з тобою мова, синку, мова Малерба, Мольєра, Боссьє[46 — Боссьє — французький католицький священник, єпископ, богослов, педагог, проповідник при дворі Людовіка XIV, впливовий політичний діяч, палкий прибічник абсолютистської монархії, член Французької академії.], Вольтєра, Нодьє, Віктора Гюґо — це немов добре вихована дівчина, і ти можеш любити її без страху й побоювань: варварам двадцятого сторіччя не вдалося зробити з неї куртизанки!

— Ти чудово сказав зараз, дядьку, і тепер я можу зрозуміти дивну звичку мого викладача Рішло: він настільки зневажає сучасну говірку, що розмовляє лише французькою версією латини! З нього глузують, але він має рацію. Проте скажіть, дядечку: хіба французька не стала мовою дипломатії?

— Так, синку! Собі на кару! Внаслідок Німвегенського мирного договору 1678 року[47 — Німвегенський мирний договір 1678 року — договір, підписаний після завершення франко-голландської війни (1672-1678) у місті Німвеген (Нідерланди). Символ тріумфу французької дипломатії та військової потуги.], Французька мова має дві незаперечні властивості: влучність і структурованість, і це стало причиною того, що мовою дипломатичного світу обрали саме її. Як наслідок — вона поступово псувалася, а згодом і зовсім зникла! От побачиш: її будуть змушені змінювати хіба не кожного дня!

— Бідна наша французька! — мовив Мішель. — Певно, Боссьє та Фенелон[48 — Фенелон — французький священнослужитель, письменник, педагог, богослов,

автор відомого роману «Пригоди Телемака», літературного бестселера XVIII–XIX ст.] із Сен-Симоном[49 – Сен-Сімон (1760–1825) – французький мислитель, соціолог, засновник популярної течії «нового християнства» – сен-сімонізму, згідно з яким люди житимуть тільки відповідно до божественної моралі, а політика й управління будуть зведені до простого адміністрування. Мав багато прихильників серед тогочасної інтелігенції (див. нижче).] уже зовсім би її не впізнали!

– Так! Їхнє дитя не вижило! От що значить крутитися серед учених, промисловців, дипломатів і в інших, не більш приємних колах суспільства! Ти розпорошуєшся, спокушаєшся... Якщо взяти до рук словник 1960 року, я маю на увазі повний, з усіма вживаними нині новими термінами, можна побачити, що він удвічі товщий за повний словник 1800 року! І здогадайся сам, що там можна знайти! Але продовжимо краще наш парад: не можна змушувати довго очікувати вояків зі зброєю.

– Я бачу тут полицю з прегарними томами!

– Прекрасними, а інколи й хорошими, – відказав дядько Гюґнен. – Перед тобою – чотириста двадцять восьме видання вибраних творів Вольтера: універсальний розум, але у всіх сенсах – другорядний, цитуючи пана Жозефа Прюдома. У 1978 році Стендаль сказав, що Вольтер перетвориться на Вуатюра і напівдурні зроблять із нього свого божка. На щастя, Стендаль сильно переоцінив майбутні покоління! Напівдурні? Та зараз є самі лише дурні, і Вольтера шанують не більше за інших! Аби продовжити нашу метафору, скажу тобі, що, як на мене, Вольтер був лише кабінетним генералом! Його бій відбувся у кімнаті, і собою він волів не жертвувати! Його гумор, що великою мірою був не надто й небезпечною зброєю, часто не влучав у ціль, і люди, яких він нею убив, зрештою прожили довше за нього!

– Але ж, дядьку, хіба він не був великим письменником?

– Безперечно, був, племінничку, він утілював у собі французьку мову, він грався з нею елегантно й мудро, немов помічник учителя фехтування, що люто нападає на стіни у навчальній залі. Але потім до зали приходить якийсь незграбний новачок і вбиває того вчителя першим же випадом, тільки-но прийнявши бойову стійку. Чесно кажучи, Вольтер ніколи не був по-справжньому хоробрим, і це не може не дивувати, адже писав він чудово.

– Розумію, – одказав Мішель.

– Перейдемо до інших, – мовив дядько, крокуючи до нової лінії солдатів, похмурих і суворих.

– Автори кінця вісімнадцятого сторіччя... – прошепотів юнак.

– Так! Жан-Жак Руссо, який сказав про Євангеліє найгарніші речі на світі, як, власне, і Робесп'єр, що у його творах знаходимо найвизначніші думки про безсмертя душі! Справжній генерал республіки, у сабо, без еполетів та вишитих шат! Перемог, якими можна пишатися, у нього від того аж ніяк не менше! Дивись-но! Поряд з ним – Бомарше, стрілець авангарду! Він зробив неоціненний внесок у розв'язання великої битви 89[50 – Битви 89 – мається на увазі Велика французька революція 1789 року, одна з найважливіших подій в історії Франції, внаслідок якої відбувся перехід від абсолютної

монархії до республіканського устрою, від влади аристократії до демократії. Найвідоміше її гасло – «Свобода, Рівність, Братерство» – стало девізом Франції.], коли цивілізація здобула перемогу над варварством, культура над невіглаством! Але, на жаль, відтоді цією перемогою лише зловживали, і цей чортів прогрес привів нас туди, де ми є.

– Можливо, рано чи пізно відбудеться революція проти нього! – мовив Мішель.

– Не виключено, – відповів дядько Гюгнен, – і це, безперечно, буде смішно. – Але не будемо займатися філософськими мудруваннями, продовжимо краще наш огляд. Перед нами – блискучий головнокомандувач, котрий сорок років свого життя поклав на те, щоб запевняти всіх у своїй скромності: Шатобріан; хоча це й не допомогло врятувати його Замогильні нотатки[51 – «Замогильні нотатки» – збірка мемуарів основоположника французького романтизму Франсуа-Рене де Шатобріана, яка вийшла друком уже після смерті автора (1848).] від забуття.

– Поруч із ним я бачу Бернарда де Сен-П'єра, – вів далі Мішель, – та його чудовий роман Поль і Віржині більше нікого не цікавить...

– На жаль! – зітхнув дядько Гюгнен. – Зараз Поль став би банкіром і кидав би за ґрати всіх чесних службовців, а Віржині вийшла б заміж за виробника ресор для локомотивів. Поглянь тепер сюди! Ти бачиш мемуари пана де Талейрана[52 – Талейран – визначний французький дипломат, радник та інтелектуал. Тривалий час був союзником і близьким другом Наполеона I.], що їх було опубліковано, як він і заповідав, за тридцять років після його смерті. Я не сумніваюсь у тому, що цей чоловік ще займається дипломатією там, де він перебуває, але диявол не спіймається на його вудку! Далі я бачу офіцера, який однаково вправно володів пером і шаблею: великий еллініст, що писав французькою, як сучасник Таціта, Поль-Луї Кур'є; коли наша мова остаточно щезне, Мітелю, її здатні будуть воскресити тільки твори цього гордого автора. А от і Нодьє, якого прозвали милим, і Беранже, визначний державний діяч, що у вільний час бавився пісеньками. Нарешті ми з тобою, племінничку, підійшли до представників блискучого покоління, які втекли від Реставрації, як студенти втікають із лекцій у семінарії, і які наробили немало галасу на вулицях!

– Ламартін, – мовив Мішель, – великий поет!

– Один із командирів Літератури образів, колос Мемнона[53 – Колос Мемнона – одна з двох гігантських статуй, споруджених у Фівах, поруч із сучасним Луксором. За легендою, внаслідок землетрусу в 27 році до н.е. колос був зруйнований. Відтоді в багатьох працях грецьких та римських авторів згадується дивний протяжний звук, що його камінь нібито видавав на світанку. Вважалося, що так Мемнон вітав свою матір Аврору, римську богиню ранкової зорі. Тривалий час колосу приписували здібності оракула, а звук, що він видавав, сприймали за знак прихильності богів.], що на світанку видавав протяжні звуки! Нещасний Ламартін, що витратив усі свої статки на благородні справи, доробився до голого коліна, зазнавши бідності й скрути на вулицях невдячного міста. Він марнував свій талант на кредиторів, вилікував Сен-Пуан[54 – Сен-Пуан – французька комуна, де у величому палаці проживав Альфонс де Ламартін.] від роз'їдаючої рани

іпотеки і помер від смутку, дивлячись на те, як рідну землю конфіскує залізнична компанія!

— Відолашний поет! — погодився Мішель.

— Поряд із його лірою, — вів далі дядько Гюгнен, — ти помітив гітару Альфреда де Мюссе; правда, ніхто на ній більше не грає, і треба бути старим поціновувачем на кшталт мене, аби насолоджуватись вібраціями її розслаблених струн. Ми дійшли до військового оркестру нашої армії.

— Ох! Віктор Гюго! — із захопленням вигукнув юнак. — Сподіваюся, дядечку, що ви вважаєте його одним із найкращих наших воєначальників!

— А його, синку мій, який розмахував прапором романтизму на Аркольському мості[55 — Який розмахував прапором романтизму на Аркольському мості — ймовірно, натяк на Наполеона I, який із прапором у руці очолив одну з атак на Аркольський міст під час битви з військами Священної Римської імперії під Арколою (Італія), листопад 1796 р.], його, переможця у битвах під Ернані, Рюї Блазі, Бурттрафах і Маріон[56 — «Ернані», «Рюї Блаз», «Бурттрафи», «Маріон Делорм» — найвідоміші п'єси Віктора Гюго.], я ставлю у перший ряд! Як і Бонапарт, він став головнокомандувачем ще у віці двадцяти п'яти років, розбиваючи австрійських класиків дощенту! Ще ніколи, синку, людська думка не утворювала такий потужний сплав, горнило, що здатне витримувати найвищі температури. Я не знаю нікого, хто стояв би вище за нього, ані в добу античності, ані в наші часи; нікого, з ким він міг би посперечатися у жорстокості та водночас багатстві своєї фантазії; Віктор Гюго — це найпотужніша постать першої половини дев'ятнадцятого сторіччя, голова Школи, яка ніколи не матиме собі рівних. Існує сімдесят п'ять повних видань його творів, перед тобою — останнє з них; Гюго забули, як і всіх інших, Мішелю: певно, для того, щоб тебе пам'ятали, треба вбити цілу купу людей!

— Ох, дядьку! Ви маєте двадцять томів Бальзака! — мовив Мішель, здираючись на приставну драбинку.

— Авжеж! Бальзак — найкращий романіст на світі, а деякі із його літературних типів перевершили навіть мольєрівських. Зараз же, певна річ, у нього забракло б хоробрості написати Людську комедію!

— А втім, — відказав юнак, — він змалював доволі-таки огидні характери... хоча які з правдивих його персонажів могли б зустрітись в сучасному суспільстві?..

— Ти, безперечно, маєш рацію, — погодився дядько Гюгнен, — але звідки тоді він взяв усіх цих Марсеїв, Гранвілей, Шенелів, Міруе, дю Геніків, Монріво, шевальє де Валуа, ля Шантрі, Мофріньозів, Євгеній Гранде, П'еретт: таких приязних персонажів, що уособлюють шляхетність, розум, відвагу, милосердя, доброту? Він їх не вигадав! Це списано з життя. Зараз більшість становлять амністовані крадії, фінансисти, хижі й вічно голодні, проте закон уже на їхньому боці, і Кревелів, Нусінгенів, Вотренів, Корантенів, Юло та Гобсеків набереться ціла країна!

— Здається, тут ми маємо неабиякого вояку! — мовив Мішель, переходячи до наступних полиць.

— І тут я з тобою згоден! Це Александр Дюма, Мюрат[57 – Йохім Мюрат – маршал наполеонівської армії.] літератури, що його спостигла смерть на тисяча дев'ятсот дев'яносто третьому томі! То був найзахоплюючий з усіх оповідачів, якому щедра природа дозволила зловживати всім на світі, не завдаючи собі жодної шкоди: своїм розумом, завзяттям, почуттям гумору, фізичною силою, коли він привіз із Суассона порох[58 – Існує легенда, що Дюма нібито викрав з порохового складу Суассона три тисячі п'ятсот кілограмів пороху для національної гвардії, аби його покровитель, герцог Орлеанський, зміг прийти до влади після повалення правлячої династії Бурбонів (Липнева революція 1830 року).], своїм походженням, кольором шкіри[59 – Батько Александра Дюма був сином чорношкірої рабині Кессетти Дюма.], а також Францією, Іспанією, Італією, берегами Рейну, Швейцарією, Алжиру, Кавказу, горою Синай та особливо – Неаполем, до якого він вдерся на своїй Сперонарі[60 – «Сперонара» – невелике італійське судно, на якому Дюма здійснив подорож до півдня Італії, під впливом якої написав пригодницький нарис «Сперонара». Усі перераховані Верном країни та місця Дюма справді відвідав.]. Ох! Яка надзвичайна особистість! Вважається, що він досяг би свого чотирьохтисячного тому, якби у розквіті сили не скуштував би страви, рецепт якої вигадав сам[61 – Фантазія автора: Дюма-батько помер своєю смертю у 1870 році.].

— Яка прикрість! – зітхнув Мішель! – Я сподіваюся, у цій жакливій трагедії ніхто більше не постраждав?

— На жаль, є й інші жертви[62 – Знову фантазія автора: Жуль Жанен помер своєю смертю у 1874 році, Шарль Монсле – у 1888.]. ... Серед них – Жуль Жанен, критик, що перекладав з латини прямо на сторінках газет, які читав! Сталося це під час вечері, що його на неї запросив Дюма на честь примирення. З ними пішов із життя ще молодший письменник на ім'я Монсле, який залишив нам у спадок один шедевр, на жаль, незавершений: Словник Гурманів у сорока п'яти томах[63 – Монсле був засновником і головним редактором популярного кулінарного журналу «Гурман».]; він встиг дійти тільки до літери Ф – фаршу.

— Чорт забирай! Як багатообіцяльно! – мовив Мішель.

— А ось і Фредерік Сульє, відважний солдат, завжди готовий прийти по допомогу і здатний блискуче вийти із, здавалося б, найбезнадійнішої ситуації, Гозлан, ротмістр, Меріме, генерал у тилу, Сент-Бев, майор інтендантської служби, директор продовольчого складу, Араго, учений офіцер інженерного полку, якому вдалося зробити так, аби йому вибачили його науку. Дивись-но, Мішелю, це – твори Жорж Санд, незрівнянного генія, однієї з найкращих письменниць Франції, яку 1859 року нарешті нагородили Орденом Почесного Легіону, котрий вона віддала своєму синові[64 – Автор виявився неабияким провидцем: у 1873 році Жорж Санд справді хотіли нагородити цим почесним орденом. Але вона від нього відмовилася, відповівши міністрові Жулю Сімону так: «Не робіть цього, любий друже, прошу вас, не треба! Ви зробите з мене посміховисько. Невже ви насправду уявляєте мене з червоною стрічкою на животі? Я буду схожа на стару буфетницю!» Отже, своєму синові, Морісові Санд, знаменита письменниця нічого віддати не могла.].

— А що це за похмурі, насуплені книжки? — спитав Мішель, показуючи на довгий ряд томів, що ховалися за карнизом.

— Тут проходить швидше, синку; це полиця філософів: усіляких Кузенів, П'єрів Деру та інших; філософія тоді була в моді, й не дивно, що зараз уже ніхто цього не читає.

— А це хто?

— Ренан, що зчинив свого часу неабиякий ґвалт; він намагався спростувати божественність Христа, але 1873 року помер, уражений блискавкою[65 – 1 знову фантазія автора: Ернест Ренан, дуже хворий, помер у 1892 році.]

— А отут хто? — розпитував далі Мішель.

— Журналіст, публіцист, економіст... Як бачиш, він встигав усюди! Перед тобою — генерал артилерії, більше гамірний, ніж розумний, на ім'я Жирарден.

— Він також був атеїстом?

— Аж ніяк: він вирів у себе. Поглянь-но далі: зовсім поруч стоїть сміливий персонаж, чоловік, який за потребою міг би з нуля вигадати французьку мову й зараз став би класиком літератури, якщо б, звісно, дітям у класах ще про неї розповідали... Луї Вейо, найрішучіший прихильник Римо-католицької церкви, який, на превеликий свій подив, помер відлученим від неї[66 – Вейо ніколи не відлучали від церкви.]. А от Гізо, нещадний історик, який у вільний час бавився тим, що підривав авторитет трону герцогів Орлеанських... Бачиш оцю величезну компіляцію? Це єдина Правда й найдостовірніша історія Революції та Імперії, що 1895 року вийшла друком за наказом уряду, аби покласти край усіляким сумнівам, що існували у людських умах щодо цього періоду нашої історії. У написанні цього твору були використані хроніки Тьєра.

— Ох! Ці юні хлопці видаються повними завзяття!

— Ти слушно завважив; перед тобою — легка кавалерія 1860 року: блискача, невтомна, галаслива, вона долає забобони й упередження, мов перешкоди, вона падає, підводиться й біжить ще швидше, розбиває собі голову, проте болю не відчуває! Це шедеври доби — Пані Боварі, Людська дурість такого собі Норіака: безмежна тема, яку він так і не вивчив до кінця, а от і славні Ассолани, Оревільї[67 – Оревільї — французький письменник і публіцист.], Водлери, Парадолі, Шоллі... усі ті хлопці, на яких, хоч-не-хоч, треба звертати увагу, адже інакше вони не дадуть тобі пройти, стріляючи по ногах!

— Але сліпими кулями! — додав Мішель.

— От тільки вони із сіллю, тому тобі пече! Дивися далі: ще один талановитий хлопець, справжнє дитя війська!

— Абу?

— Так! Він вихвалявся, точніше, його вихваляли тому, що він начебто наслідував Вольтера, і може, з часом він справді дістався би до вольтерівської щиколотки; але, на жаль, 1869 року, коли його вже майже прийняли до Академії, його вбив на дуелі[68 – Абу помер своєю смертю 1885 року, напередодні свого виступу на честь прийому до Французької академії, промова до якого була вже надрукована.] суворий критик, знаменитий Сарсе.

— Якщо б із ним не сталося такого нещастя, він пішов би досить далеко, як думаєте, дядьку?

— Ніколи не буває досить далеко! — відказав Гюґнен. — Такими є, синку, основні головнокомандувачі нашої літературної армії; внизу ти знайдеш темні полиці вояків, імена яких дивують читачів старих каталогів! Продовжуй свою інспекцію, розважайся; тут є п'ять чи шість століть, які тільки й чекають на те, щоб їхні сторінки перегорнули!

Так промайнув день. Мішель нехтував невідомими іменами, зосереджуючись швидше на уславлених особистостях, та часом йому траплялися цікаві контрасти: після Готьє[69 – Теофіль Готьє — французький поет, прозаїк, літературний критик, лібретист та художник, значна постать французької літератури середини XIX сторіччя.], що його незвичний стиль вже дещо застарів, він натикався на Фейдо, безпутного послідовника Луве й Лакло, після Шанфлері — на Жана Массе, найвинахідливішого популяризатора науки. Погляд юнака ковзав від Мері, який вигадував жарти так, немов швець лагодить чоботи, до Банвіля[70 – Теодор де Банвіль — французький письменник, поет, драматург, критик та журналіст.], котрого дядько Гюґнен просто називав жонглером словами; інколи він натрапляв на Сталю, що його ретельно друкували у видавництві Етцеля, на Карра, цього розумника-мораліста, якому, однак, забракло духу, аби підвестися думками високо в небо, також на Уссе, який від перебування у салоні пані Рамбуйє[71 – Салон мадам Рамбуйє, більш відомої як «незрівнянна Артеніс» — один з основних осередків створення та розвитку преціозної літератури Франції.] взяв не найкраще: сміхотворний стиль у письмі й претензійну манірність, а часом і на Сен-Віктора, талант якого палав яскравим полум'ям навіть через сто років.

Потім юнак повернувся до того, з чого починав; він узяв до рук декілька дорогих серцю книжок, розгорнув, прочитав з однієї якусь фразу, з іншої — сторінку, у деяких пробіг очима тільки назви розділів, в інших — самі лише назви книжок на обкладинці; він вдихав цей літературний аромат, що проникав у його мізки теплою еманациєю минулих віків, тиснув руку усім цим друзям, яких він би знав і любив, якби у нього вистачило духу народитися раніше!

Молодшаючи ніби на очах, дядько Гюґнен із радістю спостерігав за небожем.

— Ну то що, синку, про що думаєш? — спитав він Мішеля, коли той, замислившись, на мить завмер.

— Я думаю про те, що ця маленька кімнатка містить у собі все, що треба людині для щастя, на ціле життя!

— Якщо людина вміє читати!

- Я це і мав на увазі, — відказав Мішель.
- Так, синку, але за однієї умови.
- Якої?
- Якщо людина не вміє писати!
- Чому ж так, дядечку?
- Тому що тоді, дитя моє, їй неодмінно захочеться піти слідами великих письменників!
- Невже це погано? — із запалом заперечив юнак.
- Вона загубиться.
- О, дядечку! — вигукнув Мішель. — Ви будете читати мені нотації?
- Аж ніяк! Бо якщо комусь із нас і потрібен урок, то це мені!
- Вам? Але чому?
- Через те, що я посіяв у твоїй голові божевільні ідеї! Я дозволив тобі зазирнути у краї Землі Обітованої, мій бідолашний синку, і...
- І ви дасте мені можливість туди пройти?
- Так! Якщо ти пообіцяєш мені одну річ.
- Яку саме?
- Прогулюватись там наодинці! Я не хочу, аби ти розорював цей неродючий ґрунт! Не забувай про те, хто ти є, чого ти повинен досягти, не забувай також, хто я, і пам'ятай про час, у який ми примудрилися з'явитися на світ!
- Мішель не відповів; він мовчки потиснув дядькові руку; Гюгнен уже готовий був наводити нові вагомні аргументи, коли у двері хтось подзвонив. Господар пішов відчиняти.

Розділ XI

Прогулянка Гренельським портом

Це був пан Рішло власною персоною. Мішедь кинувся в обійми свого старенького викладача; ще трішки – і він би потрапив в обійми, що їх панна Люсі відкрила для дядька Гюгнена; на щастя, той був до цього готовий і, передбачивши цю милу зустріч, стояв саме там, де треба.

– Мішель! – вигукнув пан Рішло.

– Саме так, – мовив пан Гюгнен.

– Ох! – зітхнув професор, – Що за юкондний[72 – Латинські слова, дивно перекручені на французький лад: юкондний – від «jucundus» (приємний, хороший); лаентерентний – від «laetus» (щасливий, радісний).]сюрприз! День обіцяє бути справді лаентерентним!

– Dies albo notanda lapillo[73 – Пам'ятний день (лат.) – прим. авт.], – відповів пан Гюгнен. – Як казав наш любий Флакк[74 – Гай Валерій Флакк – римський поет, наслідувач Вергілія (І ст.). Єдиний твір – незакінчена епічна поема у восьми книгах про похід аргонавтів.], – уточнив пан Рішло. – Панно... – пробелькотів юнак, вітаючи дівчину.

– Пане, – відповіла Люсі, граційно присідаючи у реверансі.

– Candore notabilis albo![75 – Яка виняткова чистота! (лат.) – прим. авт.], – прошепотів Мішель на превелику радість свого учителя, який пробачив йому цей комплімент іноземною мовою.

Втім, юнак мав рацію; чудовий піввірш Овідія влучно передавав усю принадність, що її випромінювала юна дівчина. Яка виняткова чистота! Панні Люсі виповнилося п'ятнадцять років, і вона була чарівною зі своїм довгим світлим волоссям, що за тогочасною модою вільно спадало на плечі, такою свіжою та чистою, якщо це слово може передати все те, що було в ній юного, справжнього, тільки-но розквітлого; її темно-сині очі, які світилися наївністю, кокетливий носик з маленькими прозорими ніздрями, вологий від роси ротик, дещо недбала вишуканість шиї, акуратні й граційні ручки, елегантна струнка талія: усім цим юнак був зачарований, та від захоплення не міг вимовити й слова. Дівчина була самою поезією; він радите відчував її, аніж бачив; вона вражала серце, а не очі.

Екстаз Мішеля міг продовжуватися вічно; дядько Гюгнен помітив це, тому, запрошуючи гостей сісти до столу, усадив дівчину трохи осторонь від палаючих поетових променів, а тоді вже промовив:

– Друзі мої, скоро вечеря буде готова, а поки побалакаєм. То що, любий мій Рішло, от уже місяць, як ми з вами не бачились. Як там поживають гуманітарні науки?

– Вони відживають! – відповів старий професор. – У класі риторики в мене залишилось тільки три учні! Який тюрпний[76 – Тюрпний – від «turpis» (ганебний).] занепад! Якщо нас звідти виженуть – буде тільки краще!

– Вигнати вас? – скрикнув Мішель.

– Таке питання розглядається серйозно? – спитав дядько Гюгнен.

— Дуже серйозно, — відказав пан Рішло; ширяться чутки, що на підставі рішення, прийнятого генеральною асамблеєю акціонерів, з 1962 навчального року філологічні факультети буде ліквідовано.

«Що з ними буде?» — подумав Мішель, подивившись на дівчину.

— Я не можу в це повірити, — одказав дядько, насупивши брови, — вони не наважаться!

— Наважаться, друже, — відповів Рішло, — і правильно зроблять! Кому є діло до цих греків і латинян, придатних хіба що до того, аби позичити термінам сучасної науки декілька коренів! Учні не розуміють більше всієї краси цих прекрасних мов, і дивлячись на те, яка ця молодь дурна, я відчуваю, як мене охоплює відраза й разом з тим — відчай.

— Як це можливо? — здивувався юний Дюфренуа. — У вашому класі лише три учні!

— Це рівно на трьох більше, ніж потрібно, — відповів професор, і в голосі його відчувалось обурення.

— Ба більше: я думаю, що всі вони — нероби й ледарі, — зауважив дядько Гюгнен.

— Ледарі, яких мало на світі, друже! — погодився пан Рішло. — Ви не повірите, але один із них нещодавно переклав мені *jus divinum*[77 — *Jus divinum* (злат. «divinus») — божественне право.] як *jus divin*[78 — *Jus divin* (фр.) — Божий сік.]!

— Божий сік! — мовив дядько Гюгнен. — Та це ж майбутній п'яниця!

— А вчора! Буквально вчора! *Horresco referens*[79 — Я тремчу від самої згадки про це (лат.) — прим. авт.], вгадайте, друзі мої, якщо, звісно, наважиться, як інший переклав такий рядок з четвертої книги Георгії[80 — «Георгіки» — дидактична поема Вергілія.]:

immanis pecoris custos[81 — Пастух величезного стада (лат.) — прим. авт.]...

— Мені здається... — почав Мішель.

— Я червонію по самісінькі вуха, — визнав пан Рішло.

— Ну добре, скажіть вже нарешті, як перекладають цей пасаж цього благодатного 1961 року? — нетерпляче спитав Гюгнен.

— «*Gardien d'une épouvantable pécore*»[82 — Пастух страхітливої дурепи (фр.). Вочевидь, студенти пана Рішло провели паралель між латинським словом «*pecoris*» (стадо) та французьким «*pecoris*» (дурепа).], — відказав старий професор, затуляючи обличчя руками.

Дядько Гюгнен не міг стриматись і вибухнув гучним реготом; Люсі, усміхаючись, відвернулась; Мішель із сумом дивився на неї; пан Рішло не знав куди подітись від сорому.

— Ох, Вергілію! — вигукнув дядько Гюґнен. — Чи міг би ти колись таке уявити?

— Тепер ви мене розумієте, друзі, — продовжував професор, — краще вже не перекладати зовсім, аніж перекладати так! І це ще клас риторики! Якщо нас виженуть — правильно зроблять!

— Що ж ви тоді робитимете? — спитав Мішель.

— А це вже, синку мій, інше питання, та зараз не час про це думати: ми тут, аби трохи розважитись...

— Тоді до вечері! — мовив дядько.

Поки подавали на стіл, Мішель зав'язав з панною Люсі чарівно банальну розмову, повну тих милих нісенітниць, крізь які інколи пробиваються справжні думки; у свої шістнадцять панна Люсі мала повне право бути набагато старшою за Мішеля у його дев'ятнадцять; але вона цим не зловживала. Однак стурбованість щодо майбутнього затьмарювала її чисте чоло, через що вираз обличчя дівчини здавався серйозним. Вона схвильовано поглядала на свого дідуся: у ньому було все її життя. Мішель помітив один з таких її поглядів.

— Ви дуже любите пана Рішло? — спитав він.

— Так, дуже, пане, — відповіла Люсі.

— Я теж, панно, — додав юнак. Люсі трохи зашарілася, розуміючи, що вони з Мішелем були прив'язані до одної людини: спільного друга; це було немов поєднанням її найінтимніших почуттів із почуттями іншого. Мішель відчув це та більше не наважувався кинути на дівчину погляд.

На щастя, дядько Гюґнен перервав їхню розмову чудовими словами: до столу! Сусідній кухар приготував прекрасну вечерю, що її дядько Гюґнен спеціально замовив для такої нагоди. Всі посідали до столу.

Спершу голод запрошених утамував густий суп з смачною вареною конятиною: до вісімнадцятого століття це м'ясо було у великій шані, а у двадцятому знову увійшло в моду; трохи згодом — чудесне бараняче стегно, консервоване у цукрі із селітрою: новий метод, що дозволяв зберігати м'ясо, при цьому збагачуючи його цінними смаковими властивостями; акліматизовані у Франції овочі з Еквадору, гумор та жвавність дядька Гюґнена, гречність Люсі, яка подавала всім за столом, сентиментальний настрій Мішеля — усе сприяло тому, аби ця родинна вечеря видалась якомога теплішою. Марно гості намагалися її продовжити: усе скінчилась надто швидко, й серце повинно було капітулювати перед сатисфакцією шлунка.

Усі підвелися з-за столу.

— А зараз, — мовив дядько Гюґнен, — треба гідно завершити цей чудовий день.

— Підем на прогулянку! — вигукнув Мішель.

— Так, так! — підтримала юнака Люсі.

— Але куди? — спитав дядько.

— До Гренельського порту, — запропонував юнак.

— Чудово! Левіафан IV саме тільки-но прибув, тож ми зможемо насолодитися цим дивом!

Невеличкий гурт вийшов на вулицю, Мішель узяв дівчину під руку, і компанія попрямувала до кільцевої залізниці.

Знаменитий проект з перетворення Парижа на морський порт нарешті було реалізовано; у це довго не могли повірити; багато хто з жителів, які спостерігали за роботою на каналі, відкрито з нього глузували й наперед засудили проект за абсолютну, як вони вважали, непотрібність. Але десять років тому всі невіруючі мали визнати вже очевидну реальність.

Столиця вже погрожувала перетворитися на щось подібне до Ліверпуля у самому серці Франції; довгий ряд шлюзованих портових басейнів, виритих на широких рівнинах Гренеля та Іссі, мали змогу розмістити тисячу суден найбільшої тоннажності. Здавалося, що промисловість у цій геркулесовій праці досягла межі можливого.

Ідея прорити канал від Парижа до моря була не новою: про це думали й раніше, за минулих століть: скажімо, за часів правління Людовіка XIV або Людовіка-Філіпа. У 1863 році одна з компаній отримала дозвіл вивчити за свої кошти зони Крею, Бове та Дьєппа[83 - Крей, Бове, Дьєпп - муніципалітети на півночі Франції.]; але полога територія потребувала численних шлюзів, а також значної кількості водних потоків для живлення; до того ж кількість води в Уазі й Бетюні, єдиних річках, що були доступні на шляху такого каналу, дуже скоро визнали недостатньою, й компанія змушена була припинити роботи.

Минуло шістдесят п'ять років, і за ідею взялася держава: за системою, що її вже пропонували минулого сторіччя, але тоді цей план було відкинуто через його надмірну простоту й логічність; мова йшла про використання Сени, природної артерії між Парижем та морем.

Менш ніж за п'ятнадцять років цивільний інженер на ім'я Монтане прорив канал, що починався на рівнині Гренель й закінчувався трохи нижче Руана; довжина його була 140 кілометрів, ширина — 70 метрів, а в глибину він сягав 20 метрів; це створювало русло місткістю приблизно в 190 000 000 кубічних метрів; такому каналові ніколи не загрожувало осушення, адже п'ятдесяти тисяч літрів води, що їх переганяла Сена за одну секунду, було із надлишком достатньо для його живлення.

Завдяки проекту Дюпейро у Франції існувала також мережа залізничних колій, побудована на берегових смугах усіх каналів. Потужні локомотиви, що котилися розташованими обіч рейками, без зусиль тягли на буксирі баржі й вантажні судна.

Така система набула широкого використання на каналі Руана, і можна зрозуміти, з якою швидкістю комерційні споруди й державні судна дісталися столиці.

Новий порт був побудований чудово, й незабаром дядько Гюгнен зі своїми гостями вже прогулювалися гранітними пристанями посеред волелюбного натовпу.

Загалом існувало вісімнадцять шлюзованих портів, з яких для урядових суден, що слугували для захисту рибного промислу й французьких колоній, було виділено лише два. Ще можна було побачити моделі старих броньованих фрегатів дев'ятнадцятого сторіччя, якими археологи милувалися, не надто вже на цьому й розуміючись.

Така військова техніка врешті набула неймовірних розмірів, хоча це можна було легко пояснити: впродовж п'ятдесяти років велася сміховинна боротьба між бронєю та ядром: проламати або вистояти? Надводні обклади з кованого листового заліза стали занадто товстими, гармати — занадто важкими, тому судна просто почали тонути під власною вагою, що й призвело до завершення цього благородного конфлікту саме тоді, коли ядро майже взяло гору над бронєю.

— Ось як тоді билися, — мовив дядько Гюгнен, показуючи на одного з таких залізних монстрів, що зараз сумирно покоїлись в глибині портового басейну, — закривалися в цих коробках, і вибір був невеликим: або ти топиш інших, або вони тебе.

— Але чи багато тоді важила особиста відвага? — зауважив Мішель.

— Відвага була знищена разом із гарматами, — сміючись, відповів дядько, — билися машини, а не люди; звідси — шлях до припинення воєн, що ставали смішними. Я ще можу зрозуміти, коли сходилися врукопашну, коли вбивали супротивника голими руками...

— Ви кровожерний, пане Гюгнен! — завважила Люсі.

— Аж ніяк, моє любе дитятко: я лише розсудливий, наскільки взагалі можливо бути розсудливим у тій безглуздій справі, про яку ми ведемо мову; у війни була своя логіка; але відтоді як ураження від пострілу гармати сягає відстані восьми тисяч метрів, а ядро масою тридцять шість фунтів на відстані ста метрів убиває тридцятьох чотирьох коней, що повернуті один до одного боками, і шістдесятьох вісьмох людей, — погодьтеся, що особиста відвага перетворилася на розкіш.

— Ви маєте рацію, — відповів Мішель, — машини знищили хоробрість, а солдати перетворилися на машиністів.

Під час цієї археологічної дискусії на тему воєн минулого прогулянка четвірки візитерів серед чудес торговельного порту продовжувалась. Навкруги поставало ціле місто з кабаре, де моряки, що сходили на берег, гуляли й пили на всю губу, вдаючи із себе багатіїв. Звідусіль було чути їхні хриплі пісні й лайливі моряцькі вигуки. Ці зарозумілі молодики відчували себе як удома в торговельному порту просто посеред Гренельської рівнини, і вони мали повне право галасувати скільки їм заманеться. Втім,

вони становили окремий прошарок населення та мали небагато спільного із жителями інших робітничих передмість, та й товариськістю не відрізнялися. Ніби Гавр, що його від Парижа відділяє сама лише Сена.

Торговельні доки з'єднувались між собою системою розвідних мостів, що їх у визначений час приводили до руху пневматичні двигуни Товариства Катакомб. Через корпуси суден води було майже не видно; більшість із них працювали на випаровуванні вуглекислоти; не було жодного трищоглового судна, брига, шхуни, люгера чи рибальського баркаса, який не мав би гвинта; вітер одживав свій вік; вийшов із моди; він був більше не потрібен, і старий Еол[84 – Еол – покровитель вітрів у давньогрецькій міфології.], яким тепер всі гребували, сором'язливо ховався в своєму бурдюкові.

Зрозуміло, наскільки проривання каналів у Суецькому й Панамському перешийках сприяло розквітові дальнього плавання; морські перевезення, позбавлені всілякої монополії й посередницьких пут міністерств, стрімко розвивалися; споруд різноманітного призначення все більшало. Дивовижним, безперечно, було видовище цих пароплавів усіх можливих розмірів й національностей, що їх штандарти майоріли в небі тисячами кольорів; широкі пристані, величезні пакгаузи слугували приміщенням для товарів, які розвантажували за допомогою найвигадливіших механізмів; одні слугували для створення паків, інші – для їх зважування, треті наклеювали етикетки, четверті перевозили готові паки на облавок; кораблі, що їх на буксирі перевозили локомотиви, тихо ковзали вздовж гранітних стін; горами були нагромаджені тюки вовни й бавовни, мішки з цукром та кавою, ящики з чаєм: словом, продукти з усіх п'яти континентів світу; у повітрі витав той специфічний запах, який можна назвати ароматом комерції; барвисті оголошення повідомляли про відплиття кораблів у всі точки земної кулі, і у Гренельському порту, найбільш відвідуваному на світі, лунали всі існуючі мови й говірки.

Вид на Гренельський порт з висот Аркею та Медона[85 – Аркей, Медон – муніципалітети на півночі Франції, розташовані на височинах.] був справді приголомшливий; погляд губився в цьому лісі із щогл з піднятими у святкові дні прапорами; на вході в порт височіла вежа, що сигналами сповіщала судна про припливи й відпливи, тоді як електричний прожектор всередині, не надто вже й корисний, здіймався у небо на висоту п'ятсот футів. Це був найвищий монумент на світі, вогні його сягали сорока льє; їх було видно ще з Руанського собору[86 – Руанський собор – готичний собор у місті Руан, з 1876 по 1880 роки був найвищою будівлею світу (151 метр).].

Уся ця панорама була варта того, аби нею захоплювались.

– Це насправду красиво, – мовив дядько Гюгнен.

– Пульхерне[87 – Пульхерне – від «pulcher» (славний, визначний).] видовище, – відповів професор.

– Якщо у нас немає більше ані води, ані морського вітру, – вів далі Гюгнен, – ось хоча б кораблі, яких несе вода й штовхає вітер!

Але де натовп юрмився більше за все, де крізь тисняву вже неможливо було пробитися вперед, — так це на пристані найбільшого доку, що ледь вмещав у собі величезного Левіафана IV, який нещодавно прибув до порту; Great Eastern минулого сторіччя не заслуговував навіть на те, щоб бути його шлюпкою; він приїхав з Нью-Йорка, й американці мали повне право вихвалитися своєю перемогою над англійцями; корабель мав тридцять щогл та п'ятнадцять труб; його машина розвивала потужність у тридцять тисяч кінських сил, з яких двадцять тисяч припадало на колеса і десять — на гвинт; завдяки залізничним коліям з одного його мосту до іншого діставалися за лічені хвилини; якщо подивитися крізь його щогли, можна було насолодитися видовищем обсадженого деревами скверу; під їхньою тінню були висаджені квітники, газони і кущі; елегантні пані та панове могли верхи прогулюватися звивистими алеями; для зведення на верхній палубі таких плавучих парків знадобилося десять футів родючого ґрунту; відстань від Нью-Йорка до Саутгемптона він покривав за три дні; сягав двохсот футів у ширину; щодо його довжини, то красномовним буде такий факт: коли Левіафан причалував до пристані носом, то пасажир з корми мали проходити ще чверть льє, аби дістатися суші.

— Вже зовсім скоро, — мовив дядько Гюґнен, прогулюючись під дубами, горобинами й акаціями мосту, — дійде до того, що збудують той фантастичний голландський корабель, бушприт якого буде вже на острові Маврикій, а кермо — іще на рейді в Бресті!

Чи милувались Мішель із Люсі гігантським лайнером так само, як увесь цей ошелешений натовп? Цього я не знаю; але вони крокували поруч, тихо перемовляючись, а інколи просто мовчали й дивилися в безмежне небо: вони повернулися до будинку дядька Гюґнена, так і не розгледівши жодного дива Гренельського порту!

Розділ XII

Що Кенсоннас думає про жінок

Наступної ночі Мішеля опосіло прекрасне безсоння; навіщо спати? Краще вже мріяти наяву, чим юнак і займався сумлінно до самого світанку; думки його сягали найвищих поетичних висот.

На ранок юнак, як завжди, прийшов на роботу, піднявся на гору Великої Книги. На нього вже чекав Кенсоннас. Мішель потиснув, або, радше, із силою стиснув другові руку; проте багатослівним не був; він одразу із запалом узявся до диктування.

Кенсоннас подивився на нього, але Мішель відвів погляд.

«Тут щось не те, — подумав музикант, — якийсь він сьогодні дивний! Ніби щойно повернувся із теплих країв!»

Так і минув день: Мішель диктує, Кенсоннас записує, й обидва потай спостерігають один за одним. Наступного дня нічого не змінилося: друзі не перекинулися й словом.

«Не обійшлося без кохання, — промайнуло в голові піаніста. — Хай трохи звикне до своїх почуттів; він заговорить пізніше».

На третій день Мішель раптово перервав Кенсоннаса прямо посеред чудової великої літери.

— Друже, що ти думаєш про жінок? — спитав він, червоніючи.

«Отак уже краще», — подумав піаніст, не відповівши.

Мішель повторив своє запитання, червоніючи іще сильніше.

— Синку мій, — відказав Кенсоннас із поважним виглядом, перериваючи свою роботу, — наші, чоловічі, погляди на жінок дуже різні. — Зранку я думаю про них геть не так, як ввечері; весна навіює мені з цього приводу зовсім не такі думки, як осінь; на мої судження можуть значною мірою вплинути дощ або гожа днина; зрештою, моє ставлення до жінок тісно пов'язане навіть із травленням.

— Це не відповідь, — заперечив Мішель.

— Дозволь мені, синку, відповісти запитанням на запитання. Ти віриш у те, що на землі ще залишилися жінки?

— Так, я в це вірю! — вигукнув юнак.

— І ти інколи їх зустрічаєш?

— Кожного дня.

— Для початку роз'яснімо, — продовжив піаніст, — мова не йде про ті більш-менш жіночні створіння, мета яких полягає у продовженні людського роду і яких скоро замінять машинами на стисненому повітрі.

— Ти все жартуєш...

— Друже мій, це обговорюють серйозно, але є й ті, кому така ідея не до вподоби.

— Досить уже, Кенсоннасе! — благав Мішель. — Будьмо серйозними!

— Нізачо! Будьмо веселими! Але я повертаюсь до того, що казав: жінок більше не існує; це зникла порода, як мопси й мегалентеріуми!

— Але прошу тебе!

— Дозволь мені продовжити, синку; я думаю, що жінки існували раніше, у давно минулу епоху; давні автори описують їх доволі точно; вони навіть наводять приклад найдосконалішої з-поміж них: Парижанки. Судячи з архівних текстів і тогочасних гравюр, то було премиле створіння, яке не мало рівних на світі; вона поєднувала в собі найдосконаліші пороки й найпорочніші досконалості; вона була жінкою у повному значенні цього слова. Але з часом кров її збідніла, порода виродилась, і фізіологи у своїх записах констатували цей прикрий декаданс. Ти колись бачив, як із гусені народжується метелик?

— Так, — відповів Мішель.

— Так от, — продовжив Кенсоннас, — сталося навпаки; метелик перетворився на гусінь. Легка хода Парижанки, її граційна постава, розумний і ніжний погляд, приємна усмішка, невеличка округлість, що так їй пасувала, поступилися місцем довгим, щуплявим, сухим, виснаженим, змарнілим, змореним формам, удаваній невимушеності, послідовній і водночас пуританській. Форми стають пласкими, погляд похмурішим, суглоби втрачають гнучкість; жорсткий і суворий ніс нависає над стоншеними й запалими губами; кроки ширшають; ангел геометрії, колись такий щедрий на привабливі округлості, залишив жінці строгість прямої лінії й гострих кутів. Француженка перетворилася на американку; вона із серйозним виглядом говорить про серйозні речі, вимогливо ставиться до життя, верхи їздить на схудлому хребті моралі, одягається погано, без смаку, й носить корсети з оцинкованого заліза, що можуть витримати найвищий тиск. Сину мій, Франція втратила свою істинну перевагу; у галантні часи Людовіка XV жінки розпестили чоловіків; але відтоді самі стали мужикуваті: вони не гідні більше ані уваги митця, ані зацікавлення коханця!

— Еге ж, продовжуй в тому ж дусі!

— Так-так, — відповів Кенсоннас, — ти посміхаєшся! Думаєш, що зможеш мене переконати! У тебе вже наготові твій маленький виняток із загального правила! Тоді спробуй, от і все! Але я наполягатиму на своєму. І піду ще далі! Жодна жінка, хоч би до якого класу вона належала, не уникла цієї деградації породи! Гризетка щезла; куртизанка, яка стала безбарвною утриманкою, тепер живий доказ безжальної аморальності, але завдяки своїй організованості й ощадливості вона збиває величезні статки: більше ніхто не розоряється заради неї! Розорятися? Даруйте! Це слово застаріло! Усі й усе тільки збагачуються, синку, окрім тіла і людського духу.

— Отже, ти стверджуєш, що у наш час зустріти жінку неможливо? — запитав Мішель.

— Звісно, так! Хіба що їй уже за дев'яносто п'ять; останні із них померли разом з нашими бабцями. Однак...

— О! Значить, є однак?

— Їх ще можна зустріти у передмісті Сен-Жермен; у цьому маленькому куточку величезного Парижа й досі вирощують цю рідкісну рослину, цю *puella desiderata* [88 – Бажана дівчина (лат.)], як сказав би твій викладач; але тільки там і ніде більше.

— Отже, — відповів Мішель, іронічно посміхаючись, — ти вперто відстоюєш свою думку про те, що жіноча порода зникла.

— Ех, синку мій, видатні моралісти дев'ятнадцятого сторіччя уже передчували наближення такої катастрофи. Бальзак, який добре знався на цьому питанні, говорить про це у своєму знаменитому листі до Стендаля: жінка, — пише він, — це Пристрасть, а чоловік — Дія; саме тому чоловік боготворив жінку. Зараз же вони обое — Дії, й відтоді у Франції більше немає жінок.

— Гаразд, — мовив Мішель, — а що ти можеш сказати про шлюб?

— Нічого хорошого.

— І все-таки?

— Я більше схильюся до шлюбу інших, аніж до власного.

— Отже, ти ніколи не одружишся.

— Ні, аж поки для винесення судового рішення щодо подружньої зради не буде створений той горезвісний трибунал, що його вимагав ще Вольтер: шестеро чоловіків і шестеро жінок з одним гермафродитом, голос якого був би вирішальним у разі рівного розподілу.

— Добре, годі жартів.

— Я не жартую; тільки так будуть забезпечені якісь гарантії! Пам'ятаєш, що сталося два місяці тому, на процесі з розгляду подружньої зради, який пан де Кутане влаштував своїй дружині?

— Ні.

— Тоді слухай: суддя спитав у пані де Кутане, чому вона забула про свій подружній обов'язок. «У мене погана пам'ять», — пролунала відповідь. І суд її виправдав! Еге ж! Така відповідь і справді заслуговує на виправдання!

— Облишимо пані де Кутане, — перебив друга Мішель, — і повернемося до шлюбу.

— Синку мій, ось єдина істина щодо цього питання: молодий хлопець завжди може одружитися, а одружений уже ніколи не стане молодим. Ось тобі й величезна різниця між парубком та чоловіком сімейним.

— Кенсоннасе, скажи, що конкретно ти маєш проти шлюбу?

— Що конкретно я маю проти шлюбу? Та ось що: у часи, коли сім'я все більше має тенденцію до розвалу, коли особисті інтереси штовхають кожного з подружжя на різні шляхи, коли бажання збагатитися за будь-яку ціну вбиває справжні почуття, шлюб здається мені героїчним непотребом; раніше, якщо вірити авторам минулого, все було цілком інакше; гортаючи старі словники, ти здивувався б таким словам, як пенати, лари, родинне вогнище, родинне коло, супутниця життя тощо; але ці вирази вже давно зникли разом

із поняттями, які позначали. Ними більше не користуються; очевидно, раніше подружжя (до речі, ще одне застаріле слово) було одним цілим; тоді згадували такі слова Санчо: порада жінки — не бозна-що, але треба бути божевільним, аби до неї не дослухатися! І до неї дослухалися. Тепер порівняй із тим, що відбувається зараз: сучасний чоловік живе далеко від дружини, він проводить увесь свій час у Клубі: там він снідає, працює, вечеряє, грає, спить. Щодо пані, то вона займається своїми справами. Пан вітає її, мов незнайомиць, якщо випадково зустріне на вулиці; час від часу він заходить до неї у гості, скажімо, по понеділках і середах; інколи пані запрошує його на вечерю, рідше — провести разом вечір; зрештою, вони зустрічаються так зрідка, бачаться так зрідка, говорять так зрідка й називають один одного на «ти» так зрідка, що мимохіть ставиш собі доволі логічне запитання: як на цей світ ще з'являються спадкоємці?

— Напевно, твоя правда, — погодився Мішель.

— Це абсолютно точно, сину мій, — запевнив Кенсоннас, — зараз ми повторюємо тенденцію, характерну для минулого сторіччя, коли намагалися народжувати якомога менше дітей; матері засмучувались, якщо дочки вагітніли зарано, а їхні молоді чоловіки були у відчаї від такої своєї незграбності. Відтак у наш час кількість законних дітей значно зменшилась порівняно з кількістю байстрюків; останні становлять уже вражаючу більшість; скоро вони стануть господарями Франції, а тоді вже приймуть закон, що забороняє встановлення батьківства!

— Це видається мені очевидним, — відказав Мішель.

— Отже, зло, якщо вже йдеться про нього, — продовжив Кенсоннас, — існує в усіх класах суспільства; зауваж, що старий егоїст на кшталт мене аж ніяк не засуджує такого стану речей, він отримує з нього користь; але я хочу тобі пояснити, що шлюб — це більше не означає «родина», і що Гіменеевого смолоскипа[89 — Гіменей — покровитель шлюбів у давньогрецькій міфології. Його зображали у вигляді вродливого юнака зі смолоскипом та квітами. Смолоскипом Гіменей запалював вогонь шлюбів, і вважалося, що яскраве полум'я — запорука щасливого і матеріально забезпеченого життя подружжя.] вже недостатньо, як раніше, для того, щоб прогнати сім'ю.

— А якщо, припустімо, з якоїсь неможливої... добре-добре: неймовірної причини ти все ж таки захотів би одружитися?

— Любий мій, спочатку я збив би собі мільйони, як і всі інші; аби тягти цей грандіозний жереб удвох, потрібні грошенята; дівчина уже не виходить заміж, якщо в батьківській скрині немає відповідної кількості золота, і Марія-Луїза[90 — Марія-Луїза Австрійська — друга дружина Наполеона Бонапарта, імператриця Франції у 1810-1814 рр., дочка імператора Священної Римської імперії Франца II.] зі своїми нещасними двомастами п'ятдесятьма тисячами франків приданого не знайшла б тепер жодного банкірського синочка, що волів би з нею одружитися.

— А якщо б це був якийсь там Наполеон?

— Наполеони у наш час — рідкість, синку.

— Отже, наскільки я розумію, думка про власне весілля не надто тебе приваблює?

— Аж ніяк.

— А як щодо мого?

«От і добалакались», — подумав піаніст, не відповівши.

— Ну то що, — спитав юнак, — ти мовчиш?

— Я дивлюся на тебе, — відповів Кенсоннас із серйозним виглядом.

— І ти...

— Думаю, як би тебе краще зв'язати.

— Мене?

— Так, дурню! Божевільний! Що з тобою буде?

— Я стану щасливим! — відповів Мішель.

— Нумо поміркуймо. Або ти маєш геніальні здібності, або не маєш! Якщо тобі не подобається це слово, най буде просто «талант». Якщо у тебе немає таланту, ви обоє помрете у злиднях. Якщо ж він у тебе є — постає інша проблема.

— Як це так?

— Дитя моє, тобі, отже, не відомо, що геній, та й просто талант — це хвороба, і дружина митця повинна змиритися з роллю доглядальниці хворого!

— То й що! Я знайшов...

— Сестру милосердя? То їх не існує! — перебив Кенсоннас. — Зараз можна знайти тільки кузинок милосердя, та й то!

— А я знайшов, кажу тобі! — із запалом вигукнув Мішель.

— Жінку?

— Так!

— Дівчину?

— Так!

— Янгола?

— Так!

— То вискубай йому крила, синку, й зачини у клітці, а як ні — відлетить!

— Послухай, Кенсоннасе, мова йде про добру, хорошу, ніжну...

— І багату?

— Відну! Майже безпорадну. Я бачився з нею всього лише один раз...

— Як багато! Краще було б, якби ви бачились трохи частіше...

— Не кепкуй, друже; це онука мого старенького викладача; я шалено її кохаю, втрачаю від неї голову; ми розмовляли так, ніби знайомі з дитинства; вона покохає мене! Це янгол!

— Ти повторюєшся! Сину мій, Паскаль сказав, що людина — ніколи ані янгол, ані звір! То що ж! Ви зі своєю лялечкою... зводите його теорію нанівець!

— Ох, Кенсоннасе!

— Заспокойся! Ти не янгол! Чи це можливо! Він! Закоханий! У дев'ятнадцять років думати про те, що залишається дурницею і в сорок!

— Коли кохання взаємне — це щастя! — заперечив юнак.

— Отакої! Замовкни вже! — крикнув піаніст. — Замовкни! Ти виводиш мене із себе! Жодного слова, або я...

Цієї миті Кенсоннас, насправду дуже роздратований, щосили стукнув по незаплямованих сторінках Великої Книги.

Дискусія на тему жінок і кохання, звісно, може тривати вічно, й друзі могли сперечатися до вечора, якби не сталася жахлива пригода, наслідки якої могли бути непередбачуваними.

Жваво жестикулюючи, Кенсоннас незграбно зачепив великий сифоноподібний апарат, у якому зберігалися різнокольорові чорнила, й червоні, жовті, зелені та сині патьоки розповзлися, немов лавові потоки, по сторінках Великої Книги.

Кенсоннас не міг стримати крику; від його відчайдушного воання затремтіли стіни кабінету. Можна було подумати, що Велика Книга завалилася!

— Нам кінець, — мовив Мішель не своїм голосом.

— Це точно, сину мій, — відказав Кенсоннас. — Повінь уже близько: рятуйтеся хто може!

Але в цю мить у дверях зали бухгалтерії з'явилися пан Касмодаж та кузен Атаназ. Банкір попрямував до місця катастрофи; він був ошелешений; він відкривав рота й не міг вимовити жодного слова; гнів душив його!

І на це були причини! Цю чудову книгу, де фіксувалися численні операції банківського дому, — залило брудом! Цю дорогоцінну збірку фінансових процедур — заплямовано! Цей істинний атлас, що містив у собі весь світ, — заражено! Цю величну пам'ятку, яку в святкові дні консьєрж демонстрував

усім охочим, — знеславлено, збезчещено! Зганьблено! Зіпсовано! Втрачено! Її хранитель, людина, якій доручили таку місію, не виправдав висловленої йому довіри! Священик власними руками спаллює вівтар!

Пан Касмодаж мав на думці усі ці страшні речі, але говорити не міг. В офісі панувала жахлива тиша.

Аж раптом пан Касмодаж зробив жест у бік бідолашного копіїста; то була простягнута до дверей рука, але простягнута з такою твердістю, таким переконанням, такою рішучістю, що незрозуміти неправильно було просто неможливо. Цей красномовний жест настільки ясно означав «геть!» на всіх людських мовах, що Кенсоннас зійшов із гостинних вершин, де промайнула його юність. Мішель слідував за ним і, наблизившись до банкіра, мовив:

— Пане, це я спричинився до цього...

Другий жест тої ж руки, ще рішучіший, якщо це взагалі можливо, відправив диктувальника слідком за копіїстом.

Отож Кенсоннас повагом зняв свої полотняні нарукавники, взяв капелюха, протер його ліктем й попрямував прямісінько до банкіра.

В очах останнього спалахували блискавки; але гримати він був неспроможний.

— Пане Касмодаж і К°, — мовив Кенсоннас якомога люб'язніше, — ви могли б подумати, що автором цього злочину, адже знеславлення вашої Великої Книги — це, безперечно, злочин — є я. Але я не хочу, аби ви й надалі припускалися цієї помилки. У цьому непоправному лихові, як і у всіх нещастях на світі, винні жінки; відтак звинувачуйте радите праматінку нашу Єву та її тупоумного чоловіка; увесь наш біль, усі страждання — від них, і коли у нас крутить у шлунку, це тому, що Адам з'їв сирі яблука. З тим — прощайте.

Тоді митець пішов, за ним — Мішель, у той час як Атаназ підтримував банкіра за руку, немов Аарон — Мойсея під час битви з амалекітами.

Розділ XIII

У якому йдеться про те, як легко митець може померти з голоду у XX сторіччі

Становище юнака суттєво змінилося. Скільки б людей на його місці впали у відчай, якщо б не ставилися до ситуації, що склалася, так, як він; справді, Мішель більше не міг розраховувати на допомогу дядькової родини,

але він нарешті почувався вільним; його спровадили, виставили за двері, а він відчував, що виходить із тюрми; йому віддячили, звільнивши, а він знаходив тисячі причин для того, аби висловити їм вдячність. Його не надто вже й хвилювало, що з ним буде далі. Він вірив, що здатен на все, аби лише залишатися на волі.

Кенсоннасові довелося докласти зусиль, аби його заспокоїти, та він добре подбав про те, щоб угамувати збудження Мішеля.

— Ходімо до мене, — запропонував він, — треба вже лягати.

— Лягати, коли сходить сонце! — відказав Мішель, жваво жестикулюючи.

— Метафорично — воно сходить, згоден, — погодився Кенсоннас, — але фізично — зараз ніч; тепер уже ніхто не лягає просто неба; до того ж і неба з гарними зірочками більше немає; астрономи вивчають тільки ті зірки, яких ми не бачимо. Ходімо, побалакаємо про те, що сталося.

— Не сьогодні, — пролунала відповідь Мішеля, — ти будеш розказувати мені нудні речі; всі вони мені вже відомі! Або думаєш, я чогось не знаю? Невже ти хочеш сказати невірникові, що сп'янів від перших своїх годин на свободі: «Знаєте, друже, тепер ви помрете з голоду!»

— Твоя правда, — погодився Кенсоннас, — сьогодні я мовчатиму, а от завтра!

— А завтра — неділя! Чи ти хочеш зіпсувати мені святковий день?

— Ага, то так! Отже, ми більше не зможемо поговорити.

— Та зможемо, зможемо! Днями.

— Стривай-но! Є ідея! — вигукнув піаніст. — Якщо завтра неділя, чому б нам не піти у гості до твого дядька Гюгнена? Я був би зовсім не проти познайомитися з цим чесним чоловіком!

— Із задоволенням! — зрадів Мішель.

— Гаразд, але ти дозволиш нам утрюх знайти вихід із ситуації, що склалася.

— Еге ж! Це мені до смаку! — погодився Мішель. — Тоді ми вже точно щось придумаємо!

— Гай-гай! — зітхнув Кенсоннас, хитаючи головою замість відповіді.

Наступного дня Кенсоннас рано-вранці вже сидів у газ-кебі; він заїхав за Мішелем, той чекав на нього; юнак вийшов з дому, скочив у машину, і водій рушив з місця; спостерігати за тим, як керують цим автомобілем без видимого, здавалося б, двигуна, було справжнім задоволенням; Кенсоннас віддавав явну перевагу цьому засобові пересування над залізницею.

Погода стояла чудова; газ-кеб їхав вулицями, що ледве прокинулись, вправно лавіруючи містом, легко долаючи підйоми та раз-по-раз розвиваючи бітумними шосе надзвичайну швидкість.

За двадцять хвилин вони вже зупинилися на вулиці Кайу. Кенсоннас розрахувався з водієм, і двоє друзів швидко опинилися перед помешканням дядька Гюгнена.

Той відчинив. Мішель кинувся дядькові в обійми, тоді відрекомендував йому свого друга.

Пан Гюгнен сердечно привітався з піаністом, усадив гостей до столу і запросив разом поснідати.

— Правду кажучи, дядечку, — мовив Мішель, — у мене є план.

— Про що ти, синку?

— Хочу на цілий день відвести вас за місто, на природу.

— На природу! — здивувався дядько. — Але природи вже немає, Мішелю!

— Це точно, — підтримав Гюгнена Кенсоннас, — де ти збираєшся її шукати?

— Здається, пан Кенсоннас поділяє мою думку, — сказав дядько.

— Цілком, пане Гюгнене.

— Розумієш, Мішелю, — продовжив дядько, — для мене природа — це не лише дерева, рослини, струмки та галявини: це перш за все повітря; а тепер і на відстані десяти льє від Парижа повітря немає! Ми заздрили повітрю Лондона, але завдяки десяти тисячам заводських труб, виробництву хімікатів, штучних добрив, горінню вугілля, токсичним газам та промисловим викидам ми створили повітря, гідне Великої Британії; тому мріяти подихати чимось чистим не варто, хіба що вирушити далеко, надто далеко для моїх старечих ніг! Повір мені: ліпше нам спокійно залишитися вдома, щільно зачинити вікна та якомога краще поснідати!

Сталося так, як того бажав дядько Гюгнен; сіли до столу, поїли, поговорили про те про се; пан Гюгнен спостерігав за Кенсоннасом, який, не втримавшись, сказав йому за десерт:

— Скажу вам широко, пане Гюгнене, ваше добре і чесне обличчя так тішить очі у цей час похмурих фізіономій; дозвольте потиснути вам руку.

— Пане Кенсоннасе, я знайомий із вами вже давно; мій хлопчик часто про вас розповідав; я знаю, що ви з наших, і я вдячний Мішелєві за такий приємний візит; він добре зробив, що привів вас із собою.

— Еге ж! Скажіть ліпше, що це я його привів, і ви матимете рацію.

— Мішелю! Що сталося, що тебе повинні приводити до дядька?

— Пане Гюгнене, — продовжував Кенсоннас, — приводити — це м'яко сказано, скорше вже волокити.

— О, Кенсоннас — саме перебільшення!

— Але все ж таки... — мовив дядько.

— Пане Гюгнене, — вів далі піаніст, — уважно на нас подивіться.

— Я дивлюся на вас, панове.

— Мішелю, покрутись-но, щоб твій дядько міг розгледіти нас з усіх боків.

— Дозвольте дізнатись про причину такої вистави? — поцікавився Мішель.

— Пане Гюгнене, чи не здається вам, що в нас є щось від людей, яких нещодавно виставили за двері?

— Виставили за двері!

— О, так! І виставили так, як більше вже не виставляють.

— Що сталося? Невже якесь нещастя?

— Щастя! — скрикнув Мішель.

— Дитя! — мовив Кенсоннас, стелючи плечима. — Пане Гюгнене, ми залишилися просто на вулиці, точніше — на бітумі Парижа!

— Чи це можливо?

— Так, дядьку, — підтвердив Мішель.

— Що ж, врешті, трапилось?

— А от що, пане Гюгнене.

Отож Кенсоннас почав оповідати сумну пригоду друзів; його особлива манера розповідати й дивитися на події і, хай би там як, його рясне філософствування викликало у дядька Гюгнена мимовільну посмішку.

— Однак сміятися тут нема з чого, — мовив він.

— І плакати теж, — додав Мішель.

— Що з вами буде?

— Краще думати не про мене, а про дитя, — заважив Кенсоннас.

— А ще краще, — попрохав юнак, — говорити так, ніби мене тут немає.

— Ситуація склалася така, — вів далі Кенсоннас. — З огляду на те, що хлопець не може бути ані фінансистом, ані комерсантом, ані підприємцем, — як він виживе на цьому світі?

— У цьому й полягає питання, — погодився дядько. — І воно вкрай складне; зойно ви перерахували, пане, три єдині сучасні професії; інших я не знаю, хіба що стати...

— Власником, — продовжив піаніст думку Гюґнена.

— Точно!

— Власником! — вибухнув сміхом Мішель.

— Саме так! Він ще кепкує! — вигукнув Кенсоннас. — І з непробачною легковажністю ставиться до цього прибуткового та почесного заняття! Бідахо, ти колись замислювався над тим, що означає слово «власник»? Але ж, сину мій, за цим словом ховається неймовірне! Тільки задумайся про те, що проста смертна людина, як ти, з плоті і крові, народжена такою ж простою смертною жінкою, володіє ділянкою земної кулі! Що ця ділянка земної кулі належить йому по праву, так само, як і голова, а інколи й більше! Що ніхто, навіть Господь Бог, не може відняти у нього цієї ділянки земної кулі, яку він передасть своїм спадкоємцям! Що він має право цю ділянку землі копати, перекопувати, забудовувати, як йому заманеться! Що повітря, яке її огортає, вода, що її живить, — усе це його! Що він може спалити своє дерево, випити свої струмочки, з'їсти свою травичку, якщо це йому до смаку! Що кожного дня він думає: часточка цієї землі, що її створив Господь у перший день творення, належить мені; ця площа півкулі — моя, моя власна, з шести тисячами туалетів придатного для дихання повітря, що над нею, з півтораєта тисячами льє земної кори, що під нею! Що, зрештою, ця людина — власник території до самого ядра земної кулі, і володіння ці обмежені тільки володіннями співвласника з іншого її боку! Але якщо тобі так смішно, моє гідне співчуття дитя, це означає, що ти ніколи не підраховував, що людина, яка володіє одним-єдиним гектаром землі, насправді є господарем, абсолютно повноправним, зауваж, господарем, конуса, що містить у собі двадцять мільярдів кубічних метрів, і все це — його, лише його, й тільки!

Кенсоннас був майстром змалювання! А його жести, його інтонація, міміка! Усе це справляло враження, неможливо було не уявити: ось людина, яка знайшла своє місце під сонцем, ось власник!

— О, пане Кенсоннасе, ви неймовірний! — вигукнув дядько Гюґнен. — Ви викликаєте бажання стати власником до кінця своїх днів!

— От бачите! Невже я не маю рації, пане Гюґнене! А це дитя лише сміється!

— Так, сміюся! — відказав Мішель. — Адже ніколи не буду володіти навіть одним кубічним метром! Хіба лише випадок...

— Що? Випадок? — перебив його піаніст. — Ти вживаєш це слово, але ти не розумієш його!

— Що ти маєш на увазі?

— Я маю на увазі, що «випадок» — це арабське слово, і воно означає «складний»! І нічого більше; отже, в цьому світі є лише складнощі, які

треба перебороти! А якщо підійти до цієї проблеми з наполегливістю і розумом, то все вийде!

— Саме так! — підтримав музиканта дядько Гюгнен. — То як, Мішелю, що ти про це думаєш?

— Дядечку, я не настільки амбітний, і Кенсоннасові двадцять мільярдів мало мене хвилюють!

— Але ж один гектар землі дає від двадцяти до двадцяти п'яти гектолітрів зерна, а з одного гектолітра зерна можна випекти сімдесят п'ять кілограмів хліба! Півроку харчування за умови вживання одного фунта на день!

— О! Харчуватись, харчуватись! — скрикнув Мішель. — Завжди одна й та сама пісня!

— Так, синку мій! Це пісня хліба, яку часто наспівують із сумною мелодією!

— Але зрештою, Мішелю, — спитав дядько Гюгнен, — що ти збираєшся робити?

— Якщо б я був абсолютно вільним, дядечку, — відказав юнак, — я волів би втілити в життя одне означення щастя, про яке я десь вичитав: за цим означенням, щастя можливе за чотирьох умов.

— І яких саме, можна дізнатись? — спитав Кенсоннас.

— Життя на природі, — відповів Мішель, — кохання жінки, відмова від будь-яких амбіцій і творення нового.

— Ну, тоді Мішель уже виконав половину програми! — сміючись, зауважив Кенсоннас.

— Як це так? — здивувався дядько Гюгнен.

— Життя на природі? Його виставили на вулицю!

— Із цим згоден, — мовив дядько.

— Кохання жінки?..

— Це опустимо, — зашарівся Мішель.

— Добре, — глузливо відповів дядько.

— Що стосується двох інших пунктів, — вів далі Кенсоннас, — то це вже складніше! Як на мене, він достатньо амбітний, аби повністю відмовитися від будь-яких амбіцій...

— Але творення нового! — із запалом скрикнув Мішель, підіймаючись з-за столу.

— Цей хлопець на таке здатний! — згодився Кенсоннас.

— Бідне дитя, — сумно зітхнув Гюґнен.

— Дядечку...

— «Ти нічого не знаєш про життя, і все життя треба вчитися жити», — сказав Сенека; благаю тебе, не дай безглуздим надіям ввести тебе в оману, подумай про перешкоди!

— Отож-бо воно і є, — вів далі піаніст, — не все так просто на цьому світі! Тут треба, як і у механіці, розумітися на середовищі та взаємодії! Взаємодії з друзями, ворогами, нав'язливими людьми, суперниками! Середовищі жінок, родини, суспільства; вправний інженер має враховувати все!

— Пан Кенсоннас має рацію, — погодився дядько Гюґнен, — але уточнімо іще таке, Мішель; донині ти не досягнув успіху у фінансовій сфері.

— Саме тому я хочу орієнтуватися на свої смаки і здібності!

— Твої здібності! — вигукнув піаніст. — Знаєш, зараз ти нагадуєш сумне видовище поета, який помирає з голоду, але все ще плекає надію!

— Цей диявол Кенсоннас усе перетворює на жарт! — зітхнув Мішель.

— Я не жартую, я аргументую! Ти хочеш стати митцем у той час, коли мистецтво вже мертво!

— Ба! Мертво!

— Мертво! І поховане разом з епітафією та похоронною урною з прахом! Приклад: ти художник? Ну то живопису більше не існує; картин більше нема, навіть у Дуврі; минулого сторіччя їх так майстерно відреставрували, що всі вони злушилися; зі «Святого сімейства» Рафаеля залишилася лише рука Діви Марії та око Святого Йоана, а це, погодься, небагато; від «Весілля в Кані Галілейській»[91 — «Весілля в Кані Галілейський» — картина Паоло Веронезе, італійського художника доби пізнього Ренесансу.] залишився один лише смичок, що висить у повітрі, граючи на летючій віолі[92 — Існує думка, що в чоловікові в білому, що на передньому плані грає на віолі, художник зобразив самого себе.]; цього замало! Тиціани, Корреджо, Джорджоне, Леонардо, Мурільйо[93 — Бартоломе Естебан Мурільйо — іспанський художник доби бароко.] і Рубенси страждають нині від захворювання шкіри, яке передалося їм через контакт зі своїми лікарями, й вони від цього помирають; у розкішних рамах ми маємо тепер лише невловимі тіні, розпливчасті лінії й роз'їдені, потемнілі, невизначені кольори! Картини залишили тліти, і художників разом із ними; ось уже п'ятдесят років не було жодної виставки! І це чудово!

— Чудово? — здивувався пан Гюґнен.

— Без сумнівів, адже минулого сторіччя той самий реалізм розвинувся настільки, що більше його неможливо було терпіти! Подейкують навіть, що якийсь Курбе[94 — Гюстав Курбе — скандальний французький художник і скульптор, прибічник реалізму та натуралізму у мистецтві, противник

класицизму. Одна з найскандальніших робіт, що визвала обурення тодішнього консервативного суспільства — картина «Повернення кюре з конференції», де він зобразив священнослужителів у п'яному вигляді.] під час однієї з останніх своїх виставок здійснив один акт, безперечно, один із найбільш гігієнічних, але водночас і найменш елегантних у житті! Пташки Зевксиса за мить би розлетілися!

— Який жах! — зітхнув дядько.

— Зрештою, він був з Оверні, — відказав Кенсоннас. — Отже, у двадцятому сторіччі немає більше ані живопису, ані художників. Може, є хоча б скульптори? Їх ненабагато більше, відтоді як прямісінько посеред двору Дувра поставили музу промисловості: така собі кремезна мегера, що всілася на циліндр автомобіля; на колінах вона тримає віадук, одною рукою відкачує повітря помпою, іншою — роздмухує міхи, на шиї у неї — кільце з маленьких локомотивчиків, а в зачіску вбудований громовідвід!

— Правду кажучи, я хотів би подивитися на цей шедевр! — сказав пан Гюгнен.

— І він того вартий, — погодився Кенсоннас. — Отже, скульпторів нема! Може, є музиканти? Мішелю, ти знаєш мою думку з цього приводу. Ти скажеш мені про літературу? Але хто зараз читає романи? Судячи зі стилю, їх не читають навіть автори! Ні! Усе це скінчилось, минуло, сконало!

— Але все-таки, — заперечив Мішель, — є ще професії, які межують із мистецтвом!

— О, так! Колись можна було б піти у журналісти, тут я з тобою згоден; це було можливо у часи, коли існувала буржуазія, яка вірила газетам і займалася політикою! Але кого зараз хвилює політика? Зовнішня? Ні! Війни бути не може, і дипломатія вийшла з моди! Може, внутрішня? Повне затишшя! Партій у Франції не існує: орлеаністи[95 — Орлеаністи — з 1830 року прибічники династії Людовіка-Філіппа (король Франції з 1830 по 1848).] займаються торгівлею, а республіканці — промисловістю; заледве можна нарахувати декількох легітимістів, які приєдналися до неаполітанських Бурбонів і видають якусь там Газету, аби було де жалітися і позіхати! Уряд займається своїми справами, немов зразковий негоціант, та й рахунки свої оплачує акуратно; ширяться чутки, що цього року вони навіть сплатять дивіденди! Вибори більше нікого не захоплюють; депутатів змінюють на посаді їхні сини, й вони спокійно, без зайвого галасу, виконують свої обов'язки законодавців, мов слухняні дітки, що працюють у своїх зачинених кімнатах! Можна справді подумати, що «кандидат» походить від слова «кандід»[96 — «Кандід» — від франц. «candide» (простосердний, ширий)]. Широковідома повість Вольтера «Кандід, або Оптимізм».!] З огляду на такий стан речей, до чого та журналістика? Ні до чого!

— Усе це, на жаль, правда, — відповів дядько Гюгнен, — журналістика відбула своє.

— Так! Як випущений з Фонтевро або Мелена[97 — Фонтевро, Мерен — французькі тюрми.] в'язень; і більше вона не повернеться. Сто років тому нею зловживали, а страждаєм від цього ми; вже тоді ніхто не читав, але всі писали; у 1900 році кількість газет у Франції, політичних,

ілюстрованих та інших, сягала шістдесяти тисяч; задля підвищення рівня просвіти у селах їх видавали усіма діалектами й мовами: пікардійською, баскською, бретонською, арабською! Так, панове, існувала газета арабською: «Вартовий Сахари», що її тодішні гострослови називали *journal hebrdomadaire*[98 – *Journal hebrdomadaire* – цікаве поєднання слів: французькою «*hebdomadaire*» – щотижневик, а «*dromadaire*» – одnogорбий верблюд.]. І от уся ця жвава несамовитість газет призвела до смерті журналістики, з тої безсумнівної причини, що читачів стало менше за авторів!

– Але на той час існували ще й місцеві газетки, на яких можна було так-сяк перебути, – відказав дядько Гюґнен.

– Без сумнівів, – відповів Кенсоннас, – але незважаючи на всі їхні хороші сторони, з ними сталося те саме, що з кобилою Роланда; хлопці, які писали для них статті, настільки перемудрували, що джерело знань скоро було вичерпано; ніхто вже нічого не розумів, навіть ті, хто щось читали; втім, наші милі письменники завершили тим, що просто повбивали один одного, оскільки ніколи до того часу ще не давали стільки ляпасів й ударів ціпками; аби їх витримати, треба було мати кремезну спину й не менш тверді щелепи. Надмірність призвела до катастрофи, й бульварна журналістика відійшла у забуття слідком за серйозною.

– А як щодо критики, яка могла тоді непогано прогодувати? – поцікавився Мішель.

– Я широко вірю в те, що саме так і було! – відповів Кенсоннас. – Ця царина мала своїх володарів, і деякі з них були дуже талановиті, а хтось навіть продавав свій талант: стільки його було! Пороги великих Владик постійно оббивали; й дехто з них не гидував навіть встановленням тарифів на свої дифірамби, і їм платили, й платили доти, доки одна непередбачувана подія не покінчила із великими жерцями таврувань остаточно.

– І що ж це за подія? – поцікавився Мішель.

– Застосування однієї із статей Кодексу у широких масштабах. Оскільки тепер кожен, кого згадували у статті, мав право відповідати критикові в тій самій рубриці газети, такою ж кількістю рядків, то автори п'єс, романів, праць із філософії та історії почали масово відповідати своїм критикам; кожен мав право на таку ж кількість слів, що їх використав критик, і цим правом користувався; спочатку газетярі намагались опиратися, було організовано судовий процес, вони його програли; аби відповідати новим вимогам, вони збільшили формат своїх видань; але згодом туди втрутились технічні винахідники різних мастей і рівнів; писати про щось, не викликаючи реакції, що її обов'язково треба було помістити в газету, стало неможливо; цим так зловживали, що критику було вбито на пні. Разом із її смертю висохло останнє джерело журналістики.

– Але що ж тоді робити? – спитав дядько Гюґнен.

– Що робити? В цьому й питання! Хіба що стати лікарем, якщо не хочеш ані промисловості, ані торгівлі, ані фінансів! Та й то, чорт забирай! Як на мене, хвороби теж застаріли, і якщо медичний факультет не придумас якихось нових, скоро лікарі залишаться без діла! Я вже не кажу про

адвокатуру; позовів до суду тепер не подають, радите йдуть один одному назустріч; перевагу віддають поганій домовленості, а не хорошому процесу: так швидше й вигідніше!

— Але ж мені здається, — мовив дядько Гюґнен, — є ще фінансові газети!

— Так, — відповів, Кенсоннас, — але чи захоче Мішель у це вплутуватись, писати для фінансових зведень, вдягати ліврею якогось там Касмодажа або Бутардена, приводити до ладу нікому не потрібні рахунки з продажу сала й рапсу, тривідсоткові кредити, щоденно терпіти звинувачення у помилках, з апломбом пророкувати події, зважаючи на те, що якщо прогнози не справдяться, про пророка забудуть, а якщо справдяться — то пророк зможе справедливо хизуватися своєю проникливістю, чи захоче він, нарешті, трошити за готівку фірми конкурентів задля того, аби якийсь там банкір отримав ще більше користі, що було б ще принизливіше, ніж прибирання його офісів? Чи погодиться Мішель на це?

— Звісно, ні!

— Залишається лише піти до уряду, стати чиновником; у Франції їх десять мільйонів; прорахуй усі шанси на висування своєї кандидатури та ставай у чергу!

— Мені таке рішення видається, певно, мудрішим, — мовив дядько.

— Мудрішим, але безнадійним, — відповів юнак.

— Але що ж тоді, Мішелю?

— У своєму огляді прибуткових професій Кенсоннас, однак, забув згадати ще одну, — відказав цей останній.

— І яку ж? — здивувався піаніст.

— Професію драматурга.

— О! То ти хочеш зайнятись театром?

— А чому б і ні? Хіба театр, говорячи твоєю жакливою мовою, не годує?

— Я не казатиму тобі, що я про це думаю, краще ти все зрозумієш сам! Я дістану для тебе рекомендаційний лист на ім'я Генерального директора Драматичного складу; і ти побачиш усе на власні очі!

— І коли ти це зробиш?

— Не пізніше ніж завтра!

— Згода!

— Згода.

— Ви це серйозно? — здивувався дядько Гюґнен.

— Цілком серйозно, — відказав Кенсоннас, — можливо, у нього все вийде; у будь-якому разі обюрократитись можна завжди: хоч за півроку, хоч зараз.

— То що, Мішелю, ми побачимо тебе за роботою! Але ви, пане Кенсоннасе, розділяєте лихо з цим хлопчиком! Дозвольте поцікавитись, що збираєтесь робити ви?

— О, пане Гюгнене, за мене ви можете не хвилюватись! Мішель знає, що я маю великий проект.

— Так, — мовив юнак, — він хоче здивувати свою добу.

— Здивувати добу...

— Такою є шляхетна мета мого життя; мені здається, що справи йдуть добре, але спочатку я волів би спробувати за кордоном! Бо саме там, знаєте, можна здобути успіх!

— Ти поїдеш! — скрикнув Мішель.

— Так, за декілька місяців, — відповів Кенсоннас, — але ненадовго.

— Щасті вам! — мовив дядько Гюгнен, простягаючи Кенсоннасові, що вже підводився, руку, — і дякую вам за дружні почуття до Мішеля!

— Якщо дитина хоче піти зі мною, — мовив піаніст, — я зможу одразу віддати йому рекомендаційного листа.

— Охоче! — погодився юнак. — Прощавай, мій дядечку.

— Прощавай, синку.

— До побачення, пане Гюгнене, — попрощався піаніст.

— До побачення, пане Кенсоннасе, — відповів старенький, — і хай удача вам усміхнеться!

— Усміхнеться! — повторив Кенсоннас. — Цього замало, пане Гюгнене: я хочу, аби вона реготала!

Розділ XIV

Великий Драматичний Склад

У цю добу загальної централізації, що впливала на мислення так само, як і на механіку, в створенні Драматичного Складу не було нічого незвичного; у 1903 році знайшлися люди, тямущі й винахідливі, яким удалося отримати привілейоване право на заснування такого товариства.

Але минуло двадцять років, й організація перейшла до рук уряду: тепер вона виконувала накази Генерального директора, Державного Радника.

П'ятдесят театрів, що їх налічувала столиця, замовляли у неї п'єси на будь-який смак; одні з них майстрували заздалегідь, інші – під замовлення: для такого-то актора або за такою-то темою.

У цих умовах цензура вмерла природною смертю, а її символічні ножиці заржавіли десь у глибині шухляди; зрештою, вони пощербились від тривалого використання, але уряд волів не виділяти коштів на їхнє полагодження.

Директори театрів Парижа та провінції були державними чиновниками; їх призначали на посаду, видавали заробітну плату, потім пенсію й нагороджували відзнаками та орденами згідно з віком і вислугою.

Актори отримували кошти з бюджету, хоча статусу держслужбовців не мали; упередження минулого із кожним днем втрачали свою силу; їхнє ремесло стояло врівні із найповажнішими професіями того часу; їх усе частіше залучали до салонних вистав; вони ділилися ролями із запрошеними і врешті закінчили тим, що їх стали плутати із гістьми; великосвітні пані подавали акторам репліки, й у деяких ролях лунало таке:

«Ви краща за мене, пані, ваше чоло світитиметься доброчесністю, тоді як я... Я – всього лише нікчемна куртизанка...»

Та інші люб'язні речі.

А один із заможних сосьєтерів[99 – Сосьєтер – член акторської трупи французького театру «Комеді Франсез», який водночас був і його пайовиком.] «Комеді Франсез» навіть ставив у власному будинку п'єси інтимного характеру за участі синів багатеньких татусів.

Усе це значно сприяло популяризації професії актора.

Створення Великого Драматичного Складу винищило галасливу касту драматургів; члени товариства отримували щомісячну платню, до слова, дуже високу, а держава привласнювала усі прибутки за вистави.

Існувало також вище керівництво Драматургії. Якщо Великий Склад і не продукував шедеврів, то зрештою хоча б тішив публіку простенькими творами; авторів минулого більше не грали; інколи в Пале-Роялі[100 – Пале-Рояль – паризький театр.] ставили Мольєра, разом із куплетами й дурними жартами панів акторів, проте це було скорше виключенням; Гюґо, Дюма, Понсара, Ож'є, Скріба[101 – Огюстен Ежен Скріб – французький драматург.], Сарду, Бар'єра, Меріса, Вакрі масово вилучили з програми; свого часу вони трішки зловживали своїм талантом, аби тепер вести за собою епоху; втім, у добре організованому суспільстві епоха повинна йти, а не бігти; оскільки згадуваний запряг мав ноги й легені, як у оленя, це було небезпечно.

Тепер у всьому панував строгий порядок: так і має бути у цивілізованих людей; драматурги-чиновники жили собі спокійно й не виснажувалися; немає більше цих богомних поетів, цих мерзенних геніїв, які, здавалося б, вічно бунтують проти існуючого стану речей; чи можна було нарікати на таку організацію, що вбивала людську особистість і годувала публіку відповідною для її потреб літературою?

Траплялось таке, що якийсь горопаха, відчуваючи, як у серці палає священний вогонь, робив спроби пробитися до театру; але вхід туди був для нього заборонений через контракти, підписані із Великим Драматичним Складом; тоді поет, якого не зрозуміли, власним коштом друкував якусь хорошу комедію, проте ніхто її не читав, і вона ставала здобиччю цих крихітних створінь з числа Ентомозоерів[102 – Ентомозоери – нижчий розряд паразитів.], які були, певно, найосвіченішими людьми свого часу, якщо зжирали все, що їм кидали гризти.

Отже, саме до Великого Складу, що його спеціальним декретом визнали суспільно корисним закладом, Мішель Дюфренуа покрокував, стискаючи в руці рекомендаційного листа.

Офіси товариства були розташовані на вулиці Нев-Палестро й займали приміщення колишньої казарми.

Мішеля провели до Директора.

Це був украй поважний чоловік, сповнений усвідомлення надзвичайної важливості своїх обов'язків; він ніколи не сміявся й залишався геть байдужим навіть до найбільш влучних жартів у водевілях; так, підлеглі кепкували, що на ньому можна випробовувати бомбу; вони докоряли йому в тому, що він тримає їх у дещо військовому режимі; але ж зі скількома людьми йому доводилось мати справу! Комедіографи, драматурги, водевілісти, лібретисти... не рахуючи вже двох сотень чиновників копіювального відділу й цілого легіону клакерів[103 – Клакер – особа, найнята для того, щоб гучними оплесками, вигуками або свистом створювати враження успіху чи спричинитися до провалу п'єси, артиста.]!

Так, адміністрація забезпечувала ними театри, відповідно до характеру представлених п'єс; ці панове, добре виховані люди, переймали в мудрих викладачів делікатне мистецтво оплесків та вираження цілої гами людських емоцій.

Мішель показав лист від Кенсоннаса. Директор вголос його прочитав, тоді мовив:

– Пане, я добре знайомий із вашим заступником і радо б йому допоміг; він запевняє мене у ваших літературних здібностях.

– Але пане, я ще нічого не написав! – скромно заперечив юнак.

– Тим краще, для нас це тільки перевага, – запевнив його Директор.

– Щоправда, у мене є деякі нові ідеї...

— Це зайве, пане: з новими ідеями нам нема чого робити; у нашій справі особистість повинна цілком зникнути; вам треба розчинитись у широкій масі, що продукує посередні твори. От тільки я не можу зрадити встановленим правилам; аби вас прийняли, вам необхідно скласти іспит.

— Іспит? — здивувався Мішель.

— Так. Письмовий твір.

— Гаразд, пане, я цілком у вашому розпорядженні.

— Чи готові ви скласти іспит уже сьогодні?

— Як побажаєте, пане Директоре.

— Отже, зараз.

Директор віддав розпорядження, й за мить Мішель уже сидів у якійсь кімнаті з пером, папером, чорнилом і темою твору. Його залишили наодинці!

Яким же було його здивування! Він очікував на те, що йому доведеться коментувати якийсь історичний текст, розглянути п'єсу або проаналізувати шедевр античної літератури. Дитя!

Йому треба було вигадати несподівану розв'язку для заданої п'єси, гумористичну пісеньку про рахунки, та ще й каламбур!

Мішель зібрав до купи усю свою сміливість й зробив усе, що було в його силах.

Загалом його робота була слабкою і незавершеною; юнакові бракувало навичок, або, як казали раніше, письменницької майстерності; розв'язка залишала бажати кращого; гумористична пісня виявилась надто поетичною для водевілю, а каламбур взагалі не вийшов.

Однак завдяки протектору Мішеля його все ж таки взяли на роботу із зарплатнею у вісімнадцять тисяч франків; оскільки розв'язка виявилась найменш слабкою частиною його іспиту, його призначили в Сектор комедії.

Великий Драматичний Склад — чудова організація.

Вона налічувала п'ять Секторів:

1. Висока комедія й жанрова комедія.
2. Власне водевіль.
3. Історична драма та сучасна драма.
4. Опера й комічна опера.
5. Ревю, феєрії та офіційні виступи.

Трагедію було ліквідовано.

Кожен підрозділ мав своїх фахівців; перелік галузей їхньої спеціалізації дозволить краще зрозуміти механізм цієї величної інституції, де все передбачено, впорядковано, налагоджено.

За тридцять шість годин там могли створити жанрову комедію або ж новорічне ревію.

Мішелеві показали його робочий стіл у першому Секторі.

Там можна було знайти талановитих службовців, що були приставлені до різних відділів: одні займалися Експозиціями, інші — Розв'язками, хтось працював над Відходом акторів зі сцени, хтось — над їх Виходом; були й ті, хто складав рими: високі, якщо замовник неодмінно хотів віршів, або звичайні, для поточних діалогів.

Проте існував іще один специфічний прошарок чиновників, до яких Мішель і довелося приєднатися: ці службовці, до речі, доволі спритні, мали за завдання переробляти п'єси минулих сторіч, що зводилося до простого їх копіювання або ж до своєрідного «перекручення».

Так, наприклад, керівництво тільки-но здобуло величезний успіх у театрі Жімназ із постановою майстерно перелицьованої п'єси Напівсвіт; баронеса д'Анж перетворилася на молоду й недосвідчену дівчину, яку Наньяк мало не заманив у свої тенета; якщо б не втрутилась її подруга, пані де Жален, колишня коханка згаданого Наньяка, справу було б зроблено; епізод з абрикосами[104 – Епізод з абрикосами – в оригіналі епізод з персиками.], а також змалювання світу одружених чоловіків, чиїх дружин ніхто ніколи не бачив, викликали жваві овації зали.

Переробили також і Габріель: не знаю, за яких обставин уряд був зацікавлений у тому, щоб змилюватись над дружинами повірених. Жульєн збирався вже втекти від домашнього вогнища зі своєю коханкою, коли до нього кинулася його дружина Габріель; вона змалювала йому таку страшну картину невірності, де він буде бігати по полях, пити поганеньке вино й спати на вологих простирадлах, що він одразу ж відмовився вчиняти такий злочин з високих міркувань моралі, а потім мовив: «О, мати родини! О, поетка! Я кохаю тебе!»

Ця п'єса, що її назвали «Жульєн», навіть була нагороджена Академією.

Проникаючи у таємниці цієї потужної інституції, Мішель відчував, немов його морально знищують; але юнакові треба було заробляти гроші, й незабаром йому доручили важливу роботу.

Він повинен був переробити Наших близьких Сарду.

Горопаха працював до сьомого поту; він міг уявити у п'єсі мадам Коссад зі своїми заздрісними, егоїстичними й розпусними подругами; у крайньому разі, доктора Толозана можна було замінити якоюсь акушеркою, а в сцені згвалтування пані Моріс поламала б дзвіночок пані Коссад! Але розв'язка! Розв'язка видавалася неможливою! Мішель марно ламав собі голову: він ніколи б не наважився зробити так, аби пані Коссад убила ота горезвісна лисиця!

Отже, юнак був змушений відмовитись від завдання й визнати своє безсилля!

Такий результат неабияк розчарував Директора, але юнака вирішили випробувати у драмі; можливо, він згодиться у цій сфері!

За два тижні після зарахування у Великий Драматичний Склад Мішель Дюфренуа був переведений із Сектору комедії до Сектору драми, що розподілявся на велику історичну драму та сучасну драму.

Велика історична драма, у свою чергу, складалася з двох чітко визначених підрозділів; в одному правдивий і серйозний виклад історії хорошими авторами було слово в слово вкрадено; в іншому його було вкрай перекручено й сфальсифіковано, відповідно до аксіоми одного великого драматурга дев'ятнадцятого сторіччя: щоб наробити історії дітей, її треба згвалтувати.

І їй робили гарненьких діточок, які, щоправда, зовсім не були схожі на матір!

Головними фахівцями історичної драми були чиновники, які займалися неочікуваними розв'язками, особливо у четвертих діях; їм надавали погано продуманий опус, і вони із завзяттям заходились його виправляти; фахівці з довгих тирад, що їх прозвали тирадами вельможних дам, також становили одну з найвищих ланок в адміністрації.

Сучасну драму розподіляли на «драму у фракці» і «драму в робочій сорочці»; інколи обидва жанри перемішувались, але адміністрації такий мезальянс не подобався; це завдавало шкоди навичкам фахівців, й тоді вони легко могли вкласти у вуста якогось франта слова останньої наволочі! А це вже було б замахом на обов'язки фахівців із сховища аргю!

Серед службовців були ті, хто займався суто однією сценою: вбивствами через необережність, умисними вбивствами, отруєннями або гвалтуваннями; одному з тих, хто був відповідав за цю останню тему, не було рівних у мистецтві опускати завісу вчасно; секунда зволікання – і актор або ж актриса ризикували опинитися у вкрай неприємній ситуації!

Цей чиновник, до речі, порядний чоловік п'ятдесяти років, батько родини, поважна і всіма шанована людина, заробляв двадцять тисяч франків, ось уже тридцять років переробляючи оті сцени насильства із незрівнянним умінням та спритністю.

Першим завданням Мішеля в цьому Секторі стала повна переробка драми Амазампо, або Відкриття хініну, значущої п'єси, яка з'явилася 1827 року.

Робота на нього чекала нелегка; необхідно було зробити п'єсу виключно модерною; однак хінін було відкрито вже дуже давно.

Чиновники, що їм доручили очистку п'єси, трудилися в поті чола, оскільки твір був у дуже поганому стані. Стилистичні прийоми у ній були настільки банальними, жарти настільки безглуздими, а композицію настільки підточило тривале перебування на полицях архівів, що легше вже було написати новий текст, але накази адміністрації залишалися категоричними: уряд хотів

нагадати людям про це важливе відкриття, особливо у ті часи, коли у Парижі ще подекуди спалахували епідемії лихоманки. Отже, мова йшла про перероблення п'єси під смаки сучасності.

І талановитим чиновникам це вдалося. То був справжній подвиг, але бідаха Мішель не мав до цього шедевр жодного стосунку; він не подав жодної ідеї; абсолютно не розумів, як можна використати подану ситуацію; він виявився у цій справі цілковитим нездарою. Його визнали неспроможним до такої роботи.

Директорові подали звіт, що свідчив явно не на користь Мішеля, і після місяця роботи з драмою його понизили посадою: тепер він опускався до третього Сектору.

«Я ні на що не здатний! — думав юнак, — не маю ані уяви, ані здорового глузду! Але все ж таки — у який дивний спосіб вони займаються театром!»

І він, розчарований, проклинав цю організацію, забуваючи про те, що колективна праця у дев'ятнадцятому сторіччі вже містила у собі зародки всієї цієї інституції, що її називали Великим Драматичним Складом.

І така колективна праця стала надзвичайно потужною.

Отже, Мішель скотився з драми у водевіль. Тут були зібрані найвеселіші люди Франції; автор жартівливих пісень змагався у вправності з автором дотепів; секцією грайливих ситуацій та сороміцьких слів завідував один люб'язний хлопчина. Департамент каламбурів працював бездоганно.

До того ж існувало ще центральне бюро дотепів, пікантних реплік і нісенітниць; воно постачало свої послуги усім п'ятьом Секторам; адміністрація дозволяла вживання дотепного слова тільки у тому разі, якщо воно не використовувалось протягом бодай вісімнадцяти останніх місяців; за її наказами словники постійно перевірялися, з них вилучали всі словосполучення, галліцизми і слова, що їх, за умови вживання не в основному своєму значенні, можна була б сприйняти двозначно; в останній своїй відомості адміністрація представила у звіті актив із сімдесяти п'яти тисяч каламбурів, з яких чверть були абсолютно новими, а решту ще можна було використовувати. Перші коштували дорожче.

Така раціональна організація праці, багатий резервний капітал і порозуміння у команді стали запорукою неодмінної якості продукції третього Сектору.

Коли керівництву стало відомо про невтішні успіхи Мішеля у вищих секторах, юнакові вирішили доручити найлегше у створенні водевілю завдання; у нього вже не вимагали ані подати якусь ідею, ані підібрати влучне слово; Мішелю була представлена готова сцена, і він мав лише її розвинути.

Мова йшла про написання одного акту для театру Пале-Рояль; в основі його лежала ще нова для сцени ситуація, що, однак, могла стати джерелом найцікавіших театральних ефектів. Стерн уже намітив її у 73-му розділі другої книги «Трістама Шенді», в епізоді із Футаторіусом.

Сама лише назва п'єси красномовно свідчила про її зміст; вона називалася:

Застібки вже свої штани!..

Одразу стає зрозумілим, які повороти приховує в собі пікантна ситуація, в якій опинився бідолаха, що забув виконати це найперше правило чоловічого убрання. Увесь жах його друга, який представляє горопаху у знатному салоні передмістя, збентеження господині дому; додайте до цього спритну гру актора, який щомиті може змусити публіку лякатися того, що... й кумедну паніку серед жінок, які... Така ситуація мала все для колосального успіху!

Однак Мішеля, який спершу намагався якось боротися із цією оригінальною ідеєю, раптово опанував жах. Тоді він розірвав доручений йому сценарій.

«О! Я жодної миті не залишуся більше в цій печері! — подумав він. — Краще вже померти з голоду!»

І він мав рацію! Що він міг зробити? Скотитися до Сектору опери й комічної опери? Але ж він ніколи не погодиться писати безглузді вірші, що їх вимагали сучасні музиканти!

Або опуститися до реву, до феєрій, до офіційних промов?

Але там у першу чергу треба бути машиністом або художником, аж ніяк не драматургом! Виявляти винахідливість у створенні нових декорацій, і нічого більше! Завдяки фізиці та механіці ця сфера значно розвинулась... На кін примудрялися виносити справжні дерева, що їхні корені були занурені у невидимі ящики, цілісінькі квітники, природні ліси, будували навіть високі кам'яні споруди! Океан відтворювався за допомогою справжньої води в басейні, що його щовечора виливали перед глядачами й наступного дня наповнювали знов!

Чи відчував Мішель, що здатен на вигадкування таких речей? Чи мав він у собі щось таке, що могло б розворушити маси, змусити їх наповнювати каси театрів зайвими грошима зі своїх розбухлих кишень?

Ні! Тисячу разів ні!

Отже, йому залишалося лише одне: піти.

Що він і зробив.

Розділ XV

Злидні

Під час роботи у Великому Драматичному Складі, з квітня по вересень, у ці довгі п'ять місяців розчарувань і відрази, Мішель не забував ані дядька Гюгнена, ані свого викладача Рішло.

Скільки вечорів, що він вважав їх одними з найкращих у своєму житті, він провів у гостях в одного та другого! З професором він говорив про бібліотекаря; з бібліотекарем він говорив не про професора, а про його онуку Люсі, та ще й як говорив, із яким почуттям!

— Очі у мене вже не дуже, — якось сказав йому дядько, — але здається, я бачу, що ти її кохаєш!

— Так, дядечку, до нестями!

— Кохай її до нестями, але одружись із нею, як людина тямуща, коли...

— Коли? — тремтячи, перебив Мішель.

— Коли ти матимеш становище в суспільстві; зроби це для неї, а як не для неї — то хоча б для себе!

Мішель нічого не відповідав на ці слова; його охоплювала глуха лють.

— Але чи кохає тебе Люсі? — запитав дядько Гюгнен іншим разом.

— Не знаю! — відказав Мішель. — Нащо я їй потрібен? У неї нема причини мене любити!

І того вечора, коли йому поставили таке запитання, юнак, здавалося, був найнещасливішою людиною на світі.

Однак дівчина навряд чи замислювалась про те, чи мав бідний юнак становище у суспільстві. І справді, її це не турбувало; вона потроху звикала до зустрічей із Мітелем, звикала вислуховувати його, коли він був із нею, та чекати на нього, коли його не було; молоді люди гомоніли про все й ні про що. Старі дозволяли. Навіщо заважати їм любити один одного? Але про любов закохані не говорили. Вони говорили про майбутнє. Мішель не наважувався порушити складне питання теперішнього.

«Настане день, коли я так кохатиму вас!» — казав він.

Люсі тонко відчувала: це лише питання часу, на яке поки що не треба шукати відповіді.

До того ж юнак повністю скорився своїй поезії; він знав, що його слухають, його розуміють, він відкривав серцю дівчини усього себе! Поруч із нею він ставав собою; проте віршів для Люсі він не писав; він був на це неспроможний, адже любив її надто сильно; він не міг збагнути, як можна поєднати риму із коханням, як можна віддавати почуття на поталу вимогам якоїсь цезури.

Однак його найпотаємніші думки мимоволі насичувались поезією, і коли він читав Люсі вірші, вона слухала так, ніби сама їх написала; здавалося, вони завжди відповідали на якесь глибоко заховане питання, яке вона нікому не наважувалась поставити.

Одного дня Мішель сказав, пильно вдивляючись у дівчину:

— День наближається.

— Який день? — спитала вона.

— День, коли я вас покохаю.

— Ах! — зітхнула Люсі.

Згодом час від часу він повторював: «День усе ближче».

Нарешті, одного чудового серпневого вечора, Мішель зізнався, беручи дівчину за руку: «Він настав».

— День, коли ви мене покохаєте, — прошепотіла Люсі.

— День, коли я вас покохав, — мовив Мішель.

Коли дядько Гюгнен і пан Рішло помітили, що молоді дійшли уже до цієї сторінки свого роману, вони сказали їм так:

— Досить читання, діти, згортайте книжку! А ти, Мітелю, працюй за двох!

На тому й відсвяткували заручини.

Цілком очевидно, що у такій ситуації Мішель не розповідав про свої неприємності. Коли його питали, як там у нього справи з Великим Драматичним Складом, він відповідав ухильно: усе не ідеально, треба звикнути, але у нього вийде.

Старих така відповідь задовольняла; Люсі здогадувалась про страждання Мішеля й підтримувала його, як могла, але з певною стриманістю: вона відчувала, що зацікавлена у цій справі.

Якими ж глибокими були відчай і розчарування юнака, коли він знову став іграшкою у руках долі! Він пережив жахливі хвилини, коли життя розкрило йому свої справжні сторони, з усіма своїми труднощами, зневірою, іронією. Він відчув себе ще біднішим, непотрібнішим, самотнішим, ніж будь-коли.

«Навіщо я цьому світові, — думав він, — мене ніхто сюди не запрошував! Треба йти звідси!»

Його втримала думка про Люсі.

Він побіг до Кенсоннаса; той пакував дорожню сумку, настільки крихітну, що на неї згорда дивився б навіть спальний мішечок для немовлят.

Мішель розповів про свою пригоду.

— Це мене не дивує, — відказав Кенсоннас, — ти не створений для колективної співпраці. — Що ти робитимеш?

— Працюватиму сам.

— А! Отже, ти із сміливців? — запитав піаніст.

— Побачимо. Але куди ти збираєшся, Кенсоннасе?

— Я іду.

— З Парижа?

— Так, і навіть більше того. Добре ім'я французів створюється зовсім не у Франції; це закордонний продукт, який сюди імпортують; я зроблю так, щоб мене імпортували.

— Але куди ти ідеш?

— У Німеччину: дивувати цих любителів пива й курців люльок! Ти ще почувеш моє ім'я!

— То ти не зрадив своїй геніальній ідеї?

— Ні! Але поговоримо про тебе; ти боротимешся, це добре: чи є в тебе гроші?

— Декілька сотень франків.

— Негусто! Слухай, я залишу тобі своє житло; воно оплачене на три місяці вперед.

— Але ж...

— Я втрачу гроші, якщо ти не погодишся. У мене є тисяча франків заощаджень; розділимо їх.

— Ніколи! — заперечив Мішель.

— Який же ти бовдур, сину мій! Я мав би віддати тобі все, а я всього лише розділяю! Я винен тобі ще п'ятсот франків.

— Кенсоннасе! — зітхнув Мішель із сльозами на очах.

— Ти плачеш! Що ж, правильно робиш! Це обов'язкова сцена для вистави від'їзду! Не хвилюйся, я повернусь! Обіймемося!

Мішель кинувся в обійми друга, який присягнувся не виказувати свого зворушення й одразу хутко помчав, аби не порушити своєї обіцянки.

Мішель залишився один. Перш за все він вирішив нікому не розповідати про зміни у своєму становищі: ані дядькові, ані дідусеві Люсі. Не треба завдавати їм зайвих клопотів.

«Я буду працювати, буду писати, — повторював він, щоб підняти собі дух, — є ж ті, хто боровся, попри те, що невдячний вік відмовлявся їм повірити! Ми ще побачимо!»

Наступного дня він переніс свій скромний багаж у кімнату друга й одразу взявся до справи.

Мішель хотів опублікувати збірку поезії: непотрібної, але чудової, і він працював без упину, майже голодуючи, розмірковуючи і мріючи; він спав тільки для того, щоб мріяти далі.

Про сім'ю Бутарденів юнак більше нічого не чув; він уникав проходити вулицями, які їм належали, уявляючи, що вони хочуть його повернути! Але опікун навряд чи про нього думав; він тільки зрадив, коли позбувся цього нікчеми.

Єдиним його щастям, коли він покидав кімнату, було відвідати пана Рішло. Мішель тільки для того й виходив; він поринав у споглядання дівчини, черпаючи сили у цьому безкрайому джерелі поезії! Як він кохав її! І, треба зізнатися, як вона кохала його! Ця любов сповнювала його існування сенсом; він не розумів, що для того, щоб жити, необхідно було дещо інше.

Коштів у нього ставало дедалі менше, але про це він не думав.

Візит до професора якось у середині жовтня дуже його засмутив; Люсі була пригнічена, і хлопець захотів дізнатися причину її суму.

У Товаристві просвітницького Кредиту розпочалися заняття; клас риторики не ліквідували, це правда; але можна сказати, що його вже не існувало; у пана Рішло був лише один учень, один-єдиний! Якщо із ним раптом щось станеться, на що буде жити старенький викладач без статків? Однак цього можна було очікувати щохвилини, а тоді вже професора риторики виставлять за двері!

— Я не кажу про себе, — мовила Люсі, — я хвилююсь за свого бідолашного дідуса!

— Але ж я буду з вами! — відповів Мішель.

Проте хлопець вимовив ці слова з такою невпевненістю, що Люсі не наважилась навіть на нього поглянути.

Мішель відчув, як обличчя його червоніє від безсилля.

«Я пообіцяв бути з ними, — подумав він, залишившись на самоті, — і я маю дотриматися своєї обіцянки! Вперед, до роботи!»

Він повернувся до своєї кімнати.

Минуло багато днів; багато хороших думок розквітло за цей час у Мішелевій голові, втілюючись під його пером у прекрасні форми. Нарешті книжку було завершено, якщо тільки таку книжку можна колись завершити. Він назвав

свою збірку поезії Сподівання, а в ті часи для того, щоб на щось сподіватись, необхідно було мати неабияку силу духу.

Отже, Мішель пішов по видавництвах; буде зайвим описувати одну й ту саму цілком очікувану сцену, яка відбувалась під час кожної із його божевільних спроб; жоден видавець не захотів хоча б ознайомитись з Мішелевим рукописом; марно було витрачено його папір, чорнило та й самі Сподівання.

Він повернувся у розпачі. Заощадження юнака добігали кінця; тоді він подумав про свого вчителя; він намагався знайти фізичну роботу, але машини всюди успішно заміняли людей; робочої сили уже нема; в іншу епоху він продав би своє тіло якомусь багатенькому синочку, який потрапив під призов до армії, але тепер таким більше не торгували.

Настав грудень, місяць виплати усіх платежів, холодний, печальний, похмурий; місяць, який завершує рік, але не завершує болю, місяць, який є ледь не зайвим для будь-кого. Найстрашніше слово французької мови закарбувалося на обличчі Мішеля: слово «злидні». Одяг його полиняв і потроху осипався, мов листя дерев на початку зими, однак із настанням весни він не виросте знову.

Мішель став соромитись самого себе; його візити до професора порідшали, та й до дядька так само; він переживав скруту; він пояснював свої нечасті відвідини важливими справами на роботі, ба навіть відрядженнями; він міг би викликати співчуття, якби у цю сповнену егоїзму добу співчуття не було заборонено.

Зима з 1961 на 1962 рік видалася особливо жорстокою; своєю тривалістю та суворістю вона перевершила зими 1789, 1813 і 1829 років. Холоди у Парижі настали 15 листопада, та до 28 лютого морози не слабшали ні на мить; висота снігу сягала сімдесяти п'яти сантиметрів, а товщина криги на ставках і деяких річках – сімдесяти сантиметрів; за два тижні стовпчик термометра впав до двадцяти трьох градусів нижче нуля. Протягом сорока двох днів Сена залишалася скутою кригою, а навігацію було повністю припинено.

Такі жакливі морози спіткали всю Францію і значну територію Європи; Рона, Гаронна, Луара, Рейн були вкриті кригою, Темза замерзла до самого Грайвзенда, на шість льє нижче від Лондона; порт Остенде[105 – Остенде – бельгійське місто.] був вкритий настільки товстим шаром льоду, що по ньому могли пересуватися вози, а Великим Бельтом[106 – Великий Бельт – протока між данськими островами Зеландія і Фюн.] проїжджали авто.

Суворою зима видалася навіть для Італії, де випало чимало снігу, Лісабона, де заморозки тривали чотири тижні, Константинополя, життя у якому повністю зупинилося.

Низькі температури трималися так довго, що це призвело до фатальних катастроф; багато людей повмирало від переохолодження; зміни на підприємствах довелося поскасовувати; по ночах люди замерзали на вулицях. Машини їздити не могли, потяги припинили свій рух; їхньому пересуванню заважав не лише сніг: машиністам неможливо було залишатися на своїх локомотивах, не змерзнувши до смерті.

Значних збитків лихо завдало сільському господарству; виноградники, каштанові, фігові, тутові, оливкові дерева Провансу пропадали у великій кількості; стовбури дерев за мить розтріскувалися по всій довжині; жоден кущ дрокку або вересу не встояв під снігами.

Річні врожаї зернових та сіна було повністю знищено.

Можна лише уявити, які страшенні лиха випали на долю бідного населення, незважаючи на всі заходи, що їх ужила держава задля того, щоб їх полегшити; всі наукові ресурси були безсилими перед таким натиском природи; наука зуміла приручити блискавку, подолати відстані, підкорити своїй волі час і простір, зробити найпотаємніші сили природи доступними для мас, побудувати греблі проти повені, завоювати атмосферу, але боротися з цим жакливим, з цим непереможним ворогом — холодом — вона була неспроможна.

Суспільне милосердя робило трохи більше, але цього все одно було недостатньо, й злидні сягнули свого піку.

Мішель жорстоко страждав; печі він не мав, а ціни на пальне були завиокими. Тож він ніяк не обігрівався.

Невдовзі він був змушений звести своє харчування до найнеобхіднішого мінімуму, опустившись таким чином до вживання продуктів для бідноти.

Декілька тижнів він прожив завдяки чомусь схожому на страву, яка з'явилася у ті часи під назвою «картопляного сиру», що була з відвареного й розтертого тіста; але коштувала вона вісім су за фунт.

Тоді бідолаха перейшов на хліб із жолудів, який виготовляли із крохмалю цих висушених плодів дуба; його називали «хлібом нестачі».

Але за цих суворих часів вартість одного фунта такого хліба збільшилась до чотирьох су. Це все ще було занадто дорого.

У січні, найхолоднішому зимовому місяці, раціон Мішеля обмежувався хлібом з кам'яного вугілля.

Наука провела повний і ретельний аналіз цієї корисної копалини, яка, здавалося, була справжнім філософським каменем; вона містила в собі елементи алмазу, світла, теплоти, олії та тисячі інших, оскільки різноманітні їх комбінації давали сімсот органічних субстанцій. Але кам'яне вугілля у великій кількості містить також водень і вуглець: дві поживні речовини, що входять до складу зернових, не кажучи вже про ефірні масла, які надають смаку й аромату найсмачнішим фруктам.

Із цих водню й вуглецю такий собі доктор на прізвище Франкланд створив хліб, і продавали його за ціною два сантими за фунт.

Визнаймо те, що для того, аби померти з голоду, треба було бути добряче розбещеним; наука цього не дозволяла.

Отже, Мішель не помер! Але чи жив він?

Хай там як, але хліб з кам'яного вугілля був усе ж таки не безкоштовним, а якщо буквально не маєш змоги працювати, для тебе два сантимти входять до складу франка лише обмежену кількість разів.

Невдовзі у Мішеля залишилася остання монетка. Протягом якогось часу він пильно її роздивлявся, потім зайшовся зловісним сміхом. Під впливом холоду він відчував, що його голову немов стиснув залізний обруч, а мозок починав кам'яніти.

«За два сантимти за фунт, — рахував він, — із розрахунку один фунт на день, я маю попереду ще два місяці кам'яновугільного хліба. Але оскільки я ще нічого не дарував моїй маленькій Люсі, краще на останню монету у двадцять су я куплю їй мій перший букет».

Із цими словами неборака вискочив на вулицю, мов божевільний.

Термометр показував двадцять градусів нижче нуля.

Розділ XVI

Демон електрики

Мішель простував мовчазними вулицями; сніг стишував кроки рідкісних перехожих; автомобілі більше не їздили; була ніч.

«Котра година?» — подумав юнак.

— Шоста, — відповів йому годинник шпиталю Сен-Луї.

«Годинник, який потрібен тільки для вимірювання страждань», — майнуло у голові Мішеля.

Він прямував далі; ідея-фікс не відпускала його: він мріяв про Люсі; але часом думки про дівчину зезали проти його волі, а уява була неспроможна їх затримати; безсумнівно, річ у тім, що він був голодний. Звичка їсти.

Цими надзвичайно холодними днями небо сяяло незрівнянною чистотою; погляд губився у блискучих сузір'ях; Мішель, сам того не усвідомлюючи, милувався на Трьох Королів[107 – Три Королі – найяскравіші зірки сузір'я Оріона.], що підіймалися східною частиною небосхилу у центрі величного Оріона.

Від вулиці Гранж-о-Бель до вулиці Фурно[108 – Вулиця Фурно – нині вулиця Фальгер.] іти не близько; треба було перетнути майже весь старий Париж. Мішель вибрав найкоротший шлях: вийшов на вулицю Фобур-дю-Тампль, потім,

повторюючи пряму траєкторію лінії метро, прокладену від вулиці Шато д'О, пройшов вулицею Тюрбіго до Центрального продовольчого ринку Де Аль.

Звідти, пройшовши під галереями розкішного входу, розташованого в кінці вулиці Вів'єн, він за декілька хвилин дістався Пале Рояля.

У садах Пале-Рояля було похмуро і безлюдно; усю їхню територію покривав гігантський білосніжний килим, без жодної плями, жодної темної ділянки.

«Прикро було б тут ступати», — подумав Мішель.

Він ні на мить не замислився про те, що це було б перш за все дуже холодно.

У кінці галереї Валуа він помітив яскраво освітлену квіткову крамницю; юнак швидко вбіг до приміщення та опинився у справжньому зимовому саду. Тут було все: рідкісні рослини, зеленіючі дерева, букети свіжих квітів.

Зовнішній вигляд бідлахи залишав бажати кращого; директор закладу не міг збагнути, що бідно одягнений хлопець шукає у його квітнику: це виглядало якось негармонійно. Мішель одразу це відчув.

— Чого вам треба? — пролунав різкий голос директора.

— Мені потрібен букет квітів за двадцять су.

— Двадцять су! — хмикнув крамар якомога презирливіше. — У грудні!

— Лише одну квітку, — відказав Мішель.

«Гаразд! Подамо йому милостиню!» — подумав крамар і простягнув юнакові букет напівзів'ялих фіалок. І взяв двадцять су.

Мішель вийшов. Витративши останні гроші, він відчув, як його охопило дивне відчуття іронічного задоволення.

— От я і залишився без жодного су! — вигукнув він, ледь помітно усміхаючись, у той час як погляд його залишався розгубленим. — Що ж! Зате моя маленька Люсі буде задоволена! Гарненький букет!

І він підніс до обличчя зів'ялі квіти, сп'яніло вдихаючи їх неіснуючий аромат.

«Вона так зрадіє, коли побачить фіалки цією суворою зимою! Вперед!»

Він дістався пристані, крокував Королівським мостом, занурився у квартали Інвалідів та Військової школи (вони зберегли свої назви) й за дві години після того, як покинув свою кімнату на вулиці Гранж-о-Бель, він опинився на вулиці Фурно.

Його серце шалено калатало у грудях; він не відчував ані холоду, ані втоми.

«Я певен: вона на мене чекає! Ми так давно не бачились!»

Однак за мить йому спала інша думка:

«Але я не хочу приходити під час їхньої вечери! — подумав він. — Це було б неввічливо! Вони ж мене не запрошували! Цікаво, котра година?»

— Восьма, — відповіла церква Сен-Ніколя, гострий шпиль якої чітко вимальовувався на тлі неба.

«О! В цей час усі вже мають закінчити вечерю!» — вирішив юнак.

Він попрямував до будинку номер 49; тихо постукав у двері: хотів зробити сюрприз.

Двері відчинилися. Але тільки-но Мішель кинувся до сходів, його зупинив порт'є.

— Ви куди? — спитав чоловік, міряючи хлопця поглядом з голови до ніг.

— До пана Рішло.

— Його тут немає.

— Як це так — немає?

— Його вже немає, якщо так вам більше подобається.

— Пан Рішло тут більше не живе?

— Ні! Поїхав.

— Поїхав?

— Був виставлений за двері!

— За двері! — вигукнув Мішель.

— Це був один із тих диваків, котрі не мають і су, коли надходить строк платежів. Його заарештували.

— Заарештували! — повторив Мішель, тремтячи всім тілом.

— Заарештували й відіслали.

— Куди? — спитав юнак.

— Цього я не знаю, — відказав чиновник; у цьому кварталі він належав лише до дев'ятого класу.

Мішель сам не зрозумів, як опинився на вулиці; він відчував, як паморочиться голова, як волосся на ній стало дибки; він мав жахливий вигляд.

«Заарештували, — повторював він, біжучи, — вигнали! Отже, йому холодно, отже, він голодний!»

І наш горобаха, думаючи про те, що всі, кого він любив, можливо, зараз страждають, сам відчув біль від голоду і холоду, про який уже встиг забути.

«Де вони? З чого вони живуть? Дідусь не мав нічого: його, напевно, звільнили! Отже, від нього пішов останній учень! От боягуз! От мерзотник! Якби я тільки його знав!»

— Де вони? — безперестанку повторював він. — Де вони? — спитав він якогось перехожого, що покvapливо ішов вулицею і, певно, сприйняв Мішеля за божевільного.

«Може, вона подумала, що я покинув її саму, у злиднях!»

Він відчув, як від самої думки про це у нього підгинаються коліна; він ледь не впав на затверділий сніг, але втримався на ногах завдяки відчайдушному зусиллю; іти він був не в змозі: він біг; надмірний біль інколи викликає такі аномалії.

Так Мішель мчав, безцільно й бездумно; скоро він упізнав будівлі просвітницького Кредиту. І з жахом кинувся тікати звідти.

— О! Науки! Індустрія! — вигукнув він.

Мішель повернувся назад. Протягом години він блукав поміж численних притулків, що їх налічував цей столичний квартал: Хворих Дітей, Сліпої Молоді, шпиталь Марії-Терези, Дітей-Підкидьків, Пологовий Будинок, шпиталі Південний, Ларошфуко, Кошен та Аурсін; він ніяк не міг знайти вихід з цього кварталу страждань.

«Але сюди я не хочу!» — думав він так, ніби якась сила штовхала його вперед.

За деякий час перед ним постали мури цвинтаря Монпарнас.

«Ліпше сюди», — подумав юнак.

І він тинявся, немов п'яний, цими полями мертвих.

Згодом він, сам до пуття не знаючи як, дістався Севастопольського бульвару на лівобережжі, пройшовши повз Сорбонну, де пан Флуранс, завжди жвавий, завжди молодий, продовжував успішно викладати.

Нарешті нещасний шаленець дійшов до мосту Сен-Мішель; жахливий фонтан[109 — Жахливий фонтан — мається на увазі фонтан Сен-Мішель перед мостом Сен-Мішель.] був повністю похований під крижаною корою, й тому його було зовсім не видно: саме так він виглядав найкраще.

Ледве волочачи ноги, він доплентався набережною Августинців до Нового мосту і звідти блукаючим поглядом став дивлятися в Сену.

— Невдалий час для відчаю! — вигукнув він. — Навіть втопитися не можна.

І справді: уся річка була вкрита шаром льоду; автомобілі безпечно по ній проїжджали; вдень там були відкриті численні крамнички, й повсюди сяяли яскраві вогні ілюмінації.

Чудова гребля на Сені зникла під завалами снігу; вона стала втіленням прекрасної ідеї, що її висловив Араго у дев'ятнадцятому сторіччі; перегородивши річку, у період мілководдя Париж отримував у своє розпорядження потужність чотирьох тисяч кінських сил. Енергія ця нічого не коштувала й вироблялася безперестанку.

Турбіни підіймали десять тисяч дюймів водяного стовпчика на висоту п'ятдесяти метрів; один дюйм води — це двадцять кубічних метрів за двадцять чотири години. Таким чином, вода коштувала для парижан у сто сімдесят разів дешевше, ніж раніше; тисячу літрів купляли за три сантими, і кожен отримував по п'ятдесят літрів на добу.

До того ж, оскільки вода під тиском завжди містилась у трубах, вулиці поливалися зі шлангів, і на випадок виникнення пожежі кожен будинок був оснащений достатньою кількістю води під високим тиском.

Видираючись на греблю, Мішель почув глухий шум турбін Фурерона і Кеклена, які не припиняли своєї роботи навіть під шаром криги. Але тут він нерішуче повернувся назад: вочевидь, у нього був якийсь план, якого він сам не міг до пуття збагнути; юнак зупинився перед Інститутом.

Тоді він згадав, що у Французькій академії не було більше жодного літератора; що, беручи приклад із Лапрада^[110] — Лапрад — французький поет, письменник, політик, член Французької академії., який приблизно в середині дев'ятнадцятого сторіччя обізвав Сент-Бева блощицею, трохи пізніше двоє інших академіків охрестили один одного ім'ям того маленького геніального чоловічка, про якого пише Стерн у романі «Трістрам Шенді», том I, розділ 21, с. 156, видавництво Леду і Тере, 1818 рік^[111] — Ім'ям того маленького чоловічка — йдеться про персонажа на ім'я Pion (Піон), покровителем якого (за днем народження) був Saint Maur (Святий Мавр), католицький святий. Оскільки прийнято було поєднувати своє ім'я з ім'ям покровителя, чоловіка називали Maurpion, що перекладається з французької як «лобкова воша».; оскільки літератори явно ставали людьми все більш й більш невихованими, все скінчилося тим, що тепер в Академію брали самих лише Знатних Вельмож.

Вигляд цього жакливого купола з жовтуватими смугами завдав Мішелеві болю, й тоді він знов став підійматися вздовж Сени; небо над його головою зигзагоподібно перетинали електричні дроти, що, проведені з одного берега до іншого, утворювали щось схоже на велетенську павутину, яка простягається аж до Префектури Поліції.

Самотній, він побіг крижаною річкою; місяць відкидав перед ним таку густу тінь, що перетворювала його кроки на фантастичні рухи.

Він кинувся вздовж набережної Орлож, повз Палац правосуддя; залишивши позаду будівлю Комерційного суду, перетнув міст Міняйл, арки якого покрили величезних розмірів крижини; далі побіг повз міст Нотр-Дам,

діставшись мосту Реформ[112 – Міст Реформ – нині міст Людовіка-Філіппа.], що вже починав згинатися під вагою своєї довгої прогонової конструкції, й знов вийшов на набережну.

Він опинився біля входу до моргу, який був відчинений цілодобово як для мертвих, так і для живих; він зайшов туди машинально, ніби у пошуках дорогих для нього людей; він роздивлявся розпростерті на мармурових столах трупи, здерев'янілі, зеленуваті, розбухлі; у кутку він помітив електричний апарат, призначений для того, аби повертати до життя утоплеників, у тілах яких іще бодай трохи жевріло життя.

– Знову електрика! – скрикнув Мішель.

І втік.

Перед ним був Нотр-Дам; собор сяяв світлом своїх вітражів; було чути урочисті церковні наспіви. Мішель зайшов до давнього храму. Вечірня молитва добігала кінця. Мішель, який щойно залишив позаду вуличні тіні, був ошелешений!

Вівтар виблискував електричними вогниками, і світло, випромінюване дароносицею, що її підняв над головою священник, було такого ж походження!

«Повсюди ця електрика, – повторював нещасний, – навіть тут!»

І він знову кинувся бігти. Але не настільки швидко, щоб не почувти, як заревів орган під дією стисненого повітря, що його постачає Товариство Катакомб!

Мішель втрачав розум; він був упевнений в тому, що його переслідує демон електрики; він пустився назад до Гревської набережної[113 – Гревська набережна – нині набережна Отель де Білль.], занурився у лабіринти безлюдних вулиць, потрапив на Королівську площу[114 – Королівська площа – нині площа Злагоди.], звідки статуя Віктора Гюґо вигнала статую Людовіка XV, дістався нового бульвару Наполеона IV[115 – Бульвар Наполеона IV – ймовірно, таку назву автор вигадав для сучасної вулиці Ріволі.], який простягався до площі, посеред якої Людовік XIV галопом прямував до Французького Банку[116 – Простягався до площі... – мається на увазі площа Перемог.]; і, зробивши гак, знову вийшов на вулицю Нотр-Дам-де-Віктуар.

На фасаді будинку, що стояв на розі Віржової площі, Мішель помітив мармурову табличку, на якій золотими літерами були викарбувані такі слова:

Історична пам'ятка.

На третьому поверсі цього будинку

Віктор'ен Сарду

проживав

з 1859 по 1862 роки.

Нарешті Мішель спинився перед будівлею Біржі, цього сучасного собору, храму з храмів; електричний циферблат показував за чверть північ.

«Вічна ніч», — подумав юнак.

Він піднявся до бульварів. Канделябри випромінювали сліпуче біле світло, а на ростральних колонах сяяли прозорі афіші з вогняними словами електричних реклам.

Мішель заплющив очі; він прослизнув у доволі великий натовп, що його випльовували театри; доплентавшись до Оперної площі, він побачив усю цю штовханину з елегантних і щасливих багатіїв, які не боялися холоду, загорнені у свої кашемірові шалі та хутра; оминувши довгий ряд газ-кебів, Мішель вибіг на вулицю Лафейет, що простягалася прямою лінією завдовжки півтора льє.

«Тікаймо від людей!», — промайнула в голові думка.

І він кинувся вперед, ледве пересуваючи ноги, інколи падаючи й підводячись знову, байдужий до болю; його підтримувала якась сила, що від нього не залежала.

Мірою того як він рухався далі, все навкруги поринало у тишу та запустіння. Аж раптом удалині він побачив щось схоже на гігантський жмут світла, і згодом до його вух донісся страшенний гвалт, який не можна було ні з чим порівняти.

Проте він не зупинявся; нарешті він дістався місця, звідки лунав цей оглушливий гуркіт: він опинився посеред зали, яка з легкістю могла вмістити десять тисяч людей; на фронтоні можна було прочитати слова:

Електричний концерт.

Так! Електричний концерт! А які інструменти! Двісті піаніно, за угорським проектом поєднані між собою за допомогою електричного струму, водночас слухались руки одного-єдиного музиканта! Піаніно з потужністю, що помножена на двісті!

— Тікаймо, тікаймо! — гукнув бідаха, переслідуваний невблаганним демоном.
— Подалі від Парижа! Можливо, поза межами міста я нарешті спочину!

І він з останніх сил посунув уперед! Після двох годин битви із власною слабкістю Мішель дістався водойми Ла Вілетт, там заблукав і, гадаючи, що прямує до брами Обервільє, поринув у безкінечну вулицю Сен-Мор; за годину він оминув виправну колонію для неповнолітніх, що на розі вулиці Рокетт.

А там — похмуре видовище! А там — будується ешафот! На світанку мала відбутися смертна кара!

Під руками робітників, які наспівували якусь мелодію, вже зводилося риштування.

Мішель волів якнайшвидше втекти від цього видовища, але наштовхнувся на відкритий ящик. Підіймаючись, він розгледів у ньому електричну батарею.

До нього повернувся розум! Він збагнув. Тепер уже голови не відрубували: людей убивали електричним розрядом! Це краще імітувало небесну кару.

З грудей Мішеля вирвався відчайдушний крик. Тоді він зник у темряві.

Годинник церкви Святої Маргарити пробив четверту.

Розділ XVII

Et in pulverem reverteris[117 - 1 до пороку вернешся (Біблія, Книга Буття, 3:19).]

Як неборака провів залишок цієї жахливої ночі? Куди доля спрямувала його кроки? Можливо, він заблукав, так і не змігши вибратися з цієї лиховісної столиці, цього клятого Парижа? Ці запитання лишилися без відповідей.

Очевидно, він безперервно блукав незліченними вуличками, що оточують цвинтар Пер-Лашез, адже давнє поле Мертвих опинилось тепер у людному місці! Париж простягався на схід, до фортів Обервільє та Роменвіль.

Хай там як, але коли над білосніжним містом підбилося сонце, Мішель був на цвинтарі.

Він не мав більше сил розмірковувати про Люсі; його думки скрижаніли; серед цих могил він був блукаючим привидом, а не чужинцем: він почувався вдома.

Він піднявся головною дорогою й повернув праворуч, на вологі алеї нижнього кладовища; вкриті снігом дерева плакали над сліпучими від сонця могильними плитами; тільки на вертикальних надгробках, що їх сніг оминав, можна було прочитати імена померлих.

Незабаром Мішель побачив майже розвалений надгробний пам'ятник Елоїзи та Абеляра; від нього залишилися тільки три колони, що підтримували роз'їдений часом архітрав, немов Грекостасіс на Римському форумі.

Мішель дивився на все невидючим поглядом; трохи далі, у куточку, призначеному для тих, хто жив музикою та, можливо, від музики й помер,

він прочитав прізвища Керубіні, Абенека, Шопена, Массе, Гуно... І пішов далі.

Він пройшов повз викарбуване на камені прізвище: без дати, без вирізьблених слів скорботи, без жодних пишних емблем; прізвище, що назавжди у віках – Ларошфуко.

Тоді він вийшов до частини цвинтаря з чистенькими, немов голландські будиночки, могилами; ґратки із зовнішньої сторони були відшліфовані, а сходинок до блиску натерті пемзою. Туди хотілося увійти.

«І там залишитись, – подумав Мішель, – спочити назавжди».

Ці надгробки відроджували в пам'яті усі існуючі архітектурні стилі: грецький, римський, етрусський, візантійський, ломбардський, готичний... Ренесанс та двадцяте сторіччя поєдналися ідеєю рівності; померлі спочивають у єднанні, адже всі перетворюються на прах, і неважливо, стоять над ними мармурові, гранітні плити чи простий дерев'яний хрест.

Юнак ішов усе далі; він потроху піднімався похмурим пагорбом і, геть знесилений, схилився на мавзолей Беранже і Манжеля; ця конусоподібна кам'яна брила, без жодних оздоблень або скульптур, іще стояла тут, немов піраміда у Гізі; під нею лежали двоє друзів, поєднаних у смерті.

За двадцять кроків за ними пильнував задрапірований у мармурову тогу генерал Фуа; здавалось, він і досі їх захищає!

Аж раптом Мішелеві спало на думку пошукати знайомі прізвища; однак жодне із тих, над якими змилювався час, ні про що йому не говорило; багато написів на найпишніших надгробках прочитати було неможливо; емблеми зникли, колись поєднані руки тепер роз'єдналися, герби роз'їдені часом: могили теж мертві!

Проте Мішель усе йшов, збивався зі шляху, повертався, спирався на залізні ґратки; він бачив Прадье, чия мармурова Меланхолія розсипалася, Дезож'є, зовсім не схожого на себе у своєму бронзовому медальйоні, надгробний пам'ятник Гаспару Монж, що його встановили своєму викладачеві студенти, й покриту вуаллю плакальницю Етекса, що припадала до усипальниці родини Распая.

Усе далі підіймаючись вгору, він пройшов повз чудовий пам'ятник, що вражав чистотою стилю й вишуканістю мармуру; його фриз прикрашали напіводягнені юні дівчата, які бігали й стрибали. Мішель прочитав:

Клервілю

від вдячних співгромадян

Мішель пройшов далі. Неподалік виднівся незакінчений надгробок Александра Дюма, який усе життя збирав кошти на чийсь могили!

Мішель дістався сектору багатіїв, які могли дозволити собі розкішні поховання; там прізвища чесних жінок дивним чином сусідили з прізвищами знаменитих куртизанок, яким удалося заощадити на посмертний мавзолей; деякі з таких пам'ятників були неймовірно схожі на будинки розпусти. Трохи далі можна було побачити могили відомих актрис, над якими марнославні поети читали свої жалобні вірші.

Нарешті Мішель доплентався до іншого краю цвинтаря, туди, де Деннері Прекрасний спочивав вічним сном у своєму театральному склепі поруч із простим чорним хрестом Бар'єра, туди, де, немов у куточку Вестмінстерського абатства, збираються поети[118 - Куточок Вестмінстерського абатства – одна з прибудов Вестмінстерського абатства, де поховано знатних британських письменників, встановлено пам'ятники й меморіальні дошки.], туди, де Бальзак, позбувшись свого кам'яного савану, все ще чекав на власну статую; де від Делавіньї, Сувестра, Бера, Плув'є, Банвіля, Готьє, Сен-Віктора і сотень інших нічого не залишилось, навіть імені.

Трохи нижче – знівечений на своїй погребальній стелі Альфред де Мюссе: поет спостерігав за тим, як помирає верба, до якої він звертався у своїх найніжніших віршах та найширших зітханнях.

Цієї миті до сердеги немов повернувся розум; букет фіалок, що його він міцно притискав до грудей, упав на землю; ридючи, Мішель підняв і поклав квіти на могилу забутого поета.

Потім він піднявся вище, іще вище, повний спогадів та страждання, аж поки раптом, у просвіті верб і кипарисів, перед його очима не постав Париж.

Удалині здіймався пагорб Валер'єн, праворуч – Монмартр, який усе чекав на Парфенон, що його атенці неодмінно встановили б на місці цього акрополя, ліворуч – Пантеон, Собор Паризької Богоматері, церква Сен-Шапель, Дім Інвалідів, а трохи далі – маяк Гренельського порту, що підносив свій гострий шпиль на висоту п'ятиста футів.

А під усім цим простягався Париж з його п'ятьма тисячами скупчених будинків, між якими проглядали задимлені труби десяти тисяч заводів.

Іще далі – нижній цвинтар; звідси деякі групки могил мали вигляд справжніх містечок, зі своїми вуличками, площами, спорудами, вивісками, церквами, ба навіть соборами, якщо траплялася домовина якогось пихатішого мерця.

А над головою літали повітряні кулі, оснащені громовідводами, які не залишали блискавкам жодних шансів упасти на незахищені будівлі, таким чином рятуючи увесь Париж від їхньої катастрофічної люті.

Мішель волів би перетяти мотузки, що їх тримали, аби місто назавжди зeszло під вогняними потоками.

– О, Париж! – скрикнув він, сповнений гніву та безнадії. – О, Люсі! – прошепотів він, непритомно падаючи на сніг.

«Париж двадцятого століття» Жуля Верна (1863)

Видавець П'єр-Жуль Етцель відмовився видати роман Жуля Верна «Париж двадцятого століття», й протягом тривалого часу не було сумнівів у тому, що рукопис зник. Випадково віднайдений в одному із сейфів сина письменника, він нарешті дочекався своєї публікації у 1994 році.

Роман, написаний Жулем Верном (1828-1905) у віці 22 років, за рахунком є четвертим в його творчому доробку, що налічує сімдесят опублікованих протягом сорока років творів, серед яких – широко відомі «П'ять тижнів на повітряній кулі», «Навколо світу за вісімдесят днів», «Двадцять тисяч льє під водою», «Подорож до центру Землі», «Із Землі на Місяць» тощо. Перекладені багатьма мовами, романи Жуля Верна часто-густо адаптують для коміксів, телебачення та кіно. Він залишається одним із найбільш популярних та тиражованих французьких письменників у світі.

Незважаючи на те, що творчість цього автора здебільшого пов'язують із «підлітковою літературою», письменник завжди підпадав під цензуру Міністерства національної освіти, а критики й учбові інституції його зневажали, закидаючи Верну «політично хибні погляди».

Жуль Верн (1828-1905)

Жуль Верн народився в Нанті, але заради навчання на факультеті права переїхав до Парижа. Закінчив навчання 1850 року, у студентські роки не покидав писати п'єси та новели. Того ж року успіх п'єси «Зламані соломинки» підштовхує його до думки про кар'єру драматурга, а 1852 року він навіть отримує посаду секретаря у Ліричному театрі; проте успіх виявився нетривалим, і Жуль Верн швидко полишає свої амбітні наміри стати великим драматургом. Тоді він береться до написання історій та статей «заради шматка хліба», працюючи для відносно популярних журналів та черпаючи натхнення зі свого захоплення науковими й технічними досягненнями.

Серйозна літературна кар'єра починається 1862 року із зустрічі з видавцем П'єром-Жулем Етцелем, який під враженням від рукопису «Подорож повітрям» (врешті роман опублікований під назвою «П'ять тижнів на повітряній кулі»), пропонує Жулеві Верну контракт на десять років. Загалом їхня співпраця тривала майже чотири десятиліття.

Хоча Жуль Верн рано здобув популярність саме завдяки своїм «надзвичайним пригодам», що є жанром роману-подорожі, дія якого відбувається в екзотичних куточках світу, ще в молоді роки він відчуває виражений потяг до так званого «роману-передбачення» (запозичений з англійської термін

«science-fiction», тобто «наукова фантастика», з'явився лише у 1926 році).

Насправді Жуль Верн далекий від зображення у «Парижі двадцятого століття» такого майбутнього, яке б різко відрізнялося від реалій його часу: суспільство 1960 року схоже на гіпертрофовано розвинене суспільство 1860 року, таке, яким його бачить юний автор, чий герой, безсумнівно, відіграє роль письменницького alter ego. До того ж категорично похмура, песимістична, ба навіть безнадійна атмосфера роману яскраво виділяється на тлі «позитивістського» оптимізму вернівських «Надзвичайних подорожей» [119 – «Надзвичайні подорожі» – пригодницький цикл з п'ятдесяти чотирьох романів Жуля Верна.]

Жуль Верн і його доба

Примітки французького видавця

Подані нижче примітки призначені лише для того, аби полегшити читання роману «Париж двадцятого століття», розділ за розділом висвітлюючи існуючий під час написання книжки літературний, соціальний та науковий контекст.

Розділ I

«Просвітницький Кредит» є карикатурою на заклади промислового кредиту, які, беручи за приклад «Майновий Кредит», заснований 1852 року братами Ісааком та Емілем Перейр, активно сприяли економічному розвитку Франції в роки Другої імперії, почасти – ціною дещо авантюрної політики управління. Колосальна робота, що її провів Осман, який з'являється у тексті під прозорим званням «міністра Ошантості Парижа», ґрунтувалася на широкій і плідній співпраці між усіма державними закладами Кредиту, вплив котрих на культуру та освіту мистецьки зображує автор.

Мокар (Mosquart) – можливо, це прізвище пов'язане з прізвищем Мокара (Mosquard), одного з найближчих соратників Луї Наполеона Бонапарта, адвоката і журналіста, голови кабінету Принца-Президента, який допомагав йому у підготовці державного перевороту 2 грудня 1851 року. В роки імперії він залишався на цій посаді до самої своєї смерті у 1864 році.

Фраплу – схоже на прізвище Жюстена-Пропера Шаслу-Лоба, члена Державної Ради і міністра військово-морських сил в роки Другої імперії.

Альфонс Карр – французький літератор, друг Етцеля, відомий своїм сатиричним запалом.

Розділ II

Починаючи з цього розділу Жуль Верн демонструє свою здатність узагальнювати технічні досягнення своєї доби. В його описі безшумної автоматизованої залізничної колії, яку приводить до руху електропневматична система, немає нічого абсурдного або ж утопічного, якщо порівняти її з такими останніми розробками, як, наприклад, VAL[120 - VAL – перший у світі автоматизований метрополітен, що 1983 року був запущений у французькому місті Лілль.]. Те ж саме можна сказати і про описані автором можливості нещодавно винайденого двигуна Ленуара.

Адольф Жоан – французький географ, автор «Туристичних посібників Жоана» (за ними послідували «Сині путівники»), які спершу були систематичними описами французьких залізничних колій.

Жан-Батист Жобар – бельгійській інженер французького походження, автор численних винаходів.

Етьєн Ленуар – винахідник газового двигуна, з якого розвинулися всі сучасні автомобільні двигуни.

Розділ III

Томас Рассел Кремптон – британський інженер, винахідник першого високошвидкісного локомотива.

Розділ IV

Поль де Кок – автор численних обожнюваних масовим читачем анекдотичних та гумористичних романів, над якими, однак, глузували у більш освічених колах тої романтичної доби.

Емабль Жан-Жак Пелісьє – маршал Франції, особливо відзначився у 1855 році під час Кримської війни: 8 вересня взяв фортецю Малахів, що обороняла Севастополь, а 9 вересня – саме місто після 11 місяців облоги.

Розділ V

Клод Перро – французький науковець, архітектор, брат казкаря Шарля Перро.

Шарль, граф Стаунхоп – англійський вчений і письменник.

Тома де Кольмар – винахідник лічильної машини, арифмометра, 1819 рік.

Морель та Жейє – винахідники лічильної машини з чотирма циферблатами, що у 1849 році була представлена в Академії Наук.

Анрі Мондьо – простий пастух з провінції Турень, що мав феноменальні здібності в усному обчисленні, про якого, однак, швидко забули після досить короткого періоду слави.

Чарльз Вітстон – англійський винахідник, сконструював один з перших у світі електричних телеграфів, також винайшов реостат.

Джованні Казеллі – італійській вчений, у 1859 році винайшов пантелеграф: апарат, який дозволяв телеграфічне відтворення текстів та малюнків.

5 лютого 1865 року у центральному телеграфічному офісі на вулиці Гренель було відкрито спеціальну залу, призначену для чотирьох пантелеграфів Казеллі, які поєднували Париж з Гавром та Ліоном. Цей визначний винахід полягав у паралельному зчитуванні оригінального документа, написаного чорнилом, що не проводить електричний струм, за допомогою стилета, який при кожному дотику до чорнила передає певні імпульси стилету-отримувачу, що одночасно розчищає лист світлочутливого паперу й наносить на нього відповідну позначку. Незважаючи на гучний успіх, викликаний початковою зацікавленістю, про цей винахід невдовзі забули аж до появи фототелеграфу, що дозволяв зчитувати документи за допомогою фотоелементів.

Ватт і Бюргес – процес обробки деревини содою, що став можливим завдяки дослідженням знаменитого шотландського винахідника Ватта й пізніше став застосовуватися на практиці паперопромисловцем Бюргесом, використовують і нині: він справді дозволяє за декілька годин перетворити стовбур дерева на рулон паперу.

Розділ VI

Кенсоннас – це ім'я можна пов'язати з назвою селища Кенсон, що розташоване біля міста Дінь, на річці Вердон. Слід також згадати про шевальє Франсуа де Кенсоннаса (1719-1768), офіцера та поета, автора епіграм на Вольтера, серед яких, приміром, Капітоляда, поема, або все, що вам завгодно, що з'явилася у 1745 році як пародія на Вольтерівську «Битву при Фонтенуа». Зрештою можемо додати, що таке ім'я – «той, що грає на альті» є дуже доречним для музиканта...

Каліно – головний персонаж популярного водевілю Бар'єра (автор, якого Жуль Верн згадує трохи нижче), що був написаний у 1856 році; наївність та обмеженість цього персонажа увійшли у прислів'я.

Розділ VII

Жансельм – родина визначних майстрів роботи з деревом, XIX століття. Вигадане Ж. Верном спільне підприємство Жансельмів та Ерара, видатного майстра з виготовлення піаніно, добре відбиває «піаніноманію» XIX сторіччя. Дивний інструмент, описаний Жуль Верном, надто нагадує винахід, запатентований у 1866 році таким собі Мілвардом, якому вдалося вбудувати у піаніно ліжко, шафу, стіл із шухлядами, вбиральню з глеком та раковиною, ящик з наборами для рукоділля, дзеркало, письмове приладдя і невеличкий комод...

Розділ VIII

Клод Гудімель – французький композитор, протестант, вбитий у Ліоні під час Варфоломіївської ночі.

Гугеноти – відома опера Мейєрбера, написана у 1836 році.

Тілор'є – фізик, відомий своїми дослідженнями з перетворення вуглекислого газу на рідину, які він здійснював перед публікою, використовуючи винайдений ним у 1835 році апарат. 29 грудня 1840 року вибух цього апарата коштував життя Ерві, лаборанту вченого у Фармацевтичній Школі Парижа. Щодо «Тілор'єни» хочемо додати також, що у 1844 році Шарль-Валантен Алькан, ексцентрична постать французького музичного романтизму, створює ор. 27 – етюд, який назвав «Залізниця». У творі були точно відтворені звуки, характерні для початку руху поїзда, що набирає швидкість, та прибуття його на вокзал.

Сигізмунд Тальберг – знаменитий піаніст-віртуоз, деякий час був головним конкурентом Ференца Ліста.

Еміль Прюдан, Юліус Шюльгофф – популярні в епоху написання роману піаністи та композитори.

Вільгельм Телль – опера Россіні, написана у 1829 році.

Роберт-Диявол – опера Мейєрбера, написана у 1831 році.

Луї-Жозеф Ерольд – ліричний композитор.

Даніель Франсуа Еспрі Обер – ліричний композитор.

Фелісьєн Давид – французький композитор, член товариства сен-сімоністів аж до самої його ліквідації у 1833 році, по завершенні якої вирушив на Близький Схід. Улюбленець Берліоза, він став об'єктом справжнього культу після написання своєї оди-симфонії Пустеля (щоправда, швидко забутої).

Віктор Массе – композитор опер (власне, Поль і Віржині) та оперет (Весілля Жанетт). Тільки цей останній твір іще не зовсім пішов у забуття.

«Аж ось прийшов Вагнерб» – кострубата, але цікава гра слів, що полягає у перефразуванні відомого вірша з Мистецтва поетичного Буало – «Аж ось прийшов Малерб».

Розділ X

Розділ у цікавий спосіб відображає смаки й літературні вподобання Жуль Верна, водночас кидаючи світло на його стосунки із видавцем П.-Ж. Етцелем. Верн намагається потурати видавцеві й показати себе обізнаним знавцем тогочасних літературних кіл. Видавець Гюґо, Бальзака, Жорж Санд, Мюссе та Бодлера, Етцель був людиною шанованою, з більшістю письменників своєї доби підтримував дружні стосунки, часом скріплені солідарністю вигнання[121 – Солідарність вигнання – після державного перевороту у Франції в кінці 1851 року Етцель був змушений іммігрувати до Бельгії.] або ж опозицією до Другої імперії. Будучи очевидно недостатньо обізнаним з усіма нюансами й складнощами цього інтелектуально-дружнього кола, Жуль Верн упевнено засипає гіперболічними дифірамбами тих із митців, кого вважає близькими до видавця, й нерозважливо знищує всіх інших. Врешті-

решт він тільки розлючує того, чия увагу так завзято намагався привернути, про що свідчать примітки видавця на полях рукопису та власне лист з відмовою опублікувати роман.

Жак Амійо — французький письменник доби Відродження, відомий перш за все своїми перекладами текстів Плутарха та Лонга.

Матюрен Реньє — французький письменник XVI століття, автор збірок «Сатири» та «Послання».

Ансільон — родина французьких протестантів, яка після скасування Нантського едикту[122 — Нантський едикт — указ короля Франції Генріха IV, який надавав французьким гугенотам певні громадянські права (1598).] емігрувала до Німеччини й породила декілька поколінь письменників, істориків та політичних діячів.

Жозеф Прюдом — персонаж твору Анрі-Бонаventura Монье «Зліт і падіння пана Жозефа Прюдома» (1853). Тип схильного до повчань буржуа, надзвичайно задоволеного собою.

Венсан Вуатюр — французький поет та письменник, одна з фігур преціозної течії[123 — Преціозна течія — аристократичний напрям у французькій літературі бароко XVII сторіччя, якому властиві алегоричність, умовність, лицарсько-пасторальні сюжети та цілковита відмова від «низької» народної мови..] в літературі XVII сторіччя. В добу Жуль Верна у ньому вбачали зразкового автора витончених жартів.

Поль-Луї Кур'є — блискучий памфлетист та ерудит, одна з ключових постатей інтелектуальної опозиції легітимістсько-клерикальної реакції після 1815 року.

Шарль Нодье — один з перших письменників-романтиків Франції, близький за духом до німецького романтизму.

П'єр-Жан Веранже — автор патріотичних пісень ліберального та пронаполеонівського[124 — Ставлення Веранже до Наполеона насправді дуже суперечливе.] характеру, мав шалену популярність у добу Реставрації.

Сен-Пуан — селище муніципалітету Макон, де був палац Ламартіна.

Жуль Жанен — романіст та критик, друг Етцеля.

Шарль Монсле — журналіст, літератор та гастроном. Автор «Альманаху гурманів», друг Етцеля.

Фредерік Сулье — романіст і драматург, друг Етцеля.

Леон Гозлан — французький журналіст і літератор, колишній секретар Бальзака, автор романів («Емоції Полідора Мараскена») та комедій. Близький до Етцеля.

Проспер Меріме — в'їдливий коментар Жуля Верна («генерал у тилу»), пов'язаний, очевидно, з прихильним ставленням Меріме до Другої імперії: він був одною з найближчих до імперського двору осіб.

Сент-Бев — незважаючи на те, що в тексті критик згадується в іронічно-презирливому ключі, він, однак, дуже близько товаришував із П.-Ж. Етцелем.

Етьєн Араго — хімік, пізніше — літератор, автор водевілів, переконаний республіканець, після падіння Другої імперії — мер Парижа.

Віктор Кузен — французький філософ, з 1828 року — викладач історії філософії в Сорбонні, згодом — академік, пер Франції та міністр народної освіти в роки Липневої монархії. Після державного перевороту 2 грудня 1851 року змушений піти у відставку.

П'єр Леру — один з основних мислителів французького соціалізму XIX сторіччя, дуже шанований Гюго та Жорж Санд. Засновник газети «Глобус», з 1830 року став цікавитися сенсімонізмом, у 1848 році виказував активну громадянську позицію, один із вигнанців після подій 2 грудня 1851 року.

Ернест Ренан — філософ і письменник, з 1862 року — професор івриту в Колеж де Франс [125 — Колеж де Франс — один з найпрестижніших навчальних закладів Франції.]. Публікація книжки «Життя Ісуса», в якій автор переміщує Христа в історичний контекст і наділяє його людськими якостями, викликає таку жорстоку реакцію у католицькому середовищі, що у 1864 році Ренан був змушений звільнитися з посади.

Еміль де Жирарден — журналіст, засновник газети «Преса» (1836), блискучий полеміст. Одна з найвидатніших постатей в історії французької журналістики.

Луї Вейо — католицький журналіст та палкий полеміст, дуже шанований за свою непідкупність.

Франсуа Гізо — визначний історик, політичний діяч. З 1840 по 1848 рр. — прем'єр-міністр Людовіка-Філіпа. Його суворе та непохитне ставлення до ліберальної партії, без сумнівів, сприяло кризі 1848 року та падінню Липневої монархії.

Адольф Тьер — прем'єр-міністр Людовіка-Філіпа з 1836 по 1840 рр. У 1871 році очолив виконавчий комітет, був обраний Президентом тимчасової республіки. Його «Історія Французької революції» (1824-1827), за якою через тридцять років послідувала «Історія Першої імперії», забезпечила йому тривалу славу одного з найвизначніших істориків XIX сторіччя.

Клод-Антуан Норіак — літератор і драматург, один із директорів театру Вар'єте, згодом — директор музичного театру Буф Парізьєн (1867). Він справді є автором твору під назвою «Людська дурість», який вийшов друком у 1860 році, у той час коли Флобер іще виношував проект «Енциклопедії людської дурості», який, ймовірно, зрештою вилився у роман «Бувар і Пекюше» [126 — «Бувар і Пекюше» — незакінчений роман Флобера, опублікований посмертно у 1881 році.].

Альфред Ассолан — автор, зокрема, твору «Пригоди капітана Коркорана», що став класикою підліткової літератури.

Парадоль — безперечно, йдеться про Люсьєна-Анатоль Прево-Парадоля, письменника та політичного есеїста, журналіста, який спочатку займав опозиційну до Другої імперії позицію, а коли змінив свою думку — було надто пізно: дізнавшись про те, що Французька імперія оголосила війну Пруссії, покінчив життя самогубством (сталося це у Вашингтоні, куди його відіслали для виконання обов'язків французького посланника).

Орельєн Шолль — хронікер та романіст. Близький до Етцеля.

Едмон Абу — блискучий та в'їдливий письменник, твори якого, як, наприклад, «Король гір» та «Людина зі зламаним вухом», ми пам'ятаємо й досі. Близький до Етцеля.

Франциск Сарсе — театральний критик газети «Час», упродовж більш ніж сорока років був упізнаваною постаттю в колах паризької інтелігенції. Із самого початку визнаний П.-Ж. Етцелем.

Ернест Фейдо — драматург, поет, романіст, батько водевіліста Жоржа Фейдо.

Жан-Батист Луве де Кувре — романіст і політичний діяч XVIII сторіччя. Автор, зокрема, знаменитого фривольного роману «Пригоди шевальє Фобласа».

Шанфлері (справжнє ім'я — Жуль Юссон) — критик та романіст. Цікава й визначна особистість; з початку 1950-х рр. вступає у боротьбу за реалізм у літературі, а згодом — і в пластичних мистецтвах, у зв'язку з чим підтримує Курбе[127 — Гюстав Курбе — французький маляр, графік, скульптор, палкий прихильник реалізму у мистецтві.] та публікує есей про братів Ленен[128 — Антуан, Луї та Мат'є Ленен — французькі художники-реалісти.]. Перебував у дуже дружніх стосунках з П.-Ж. Етцелем.

Жан Массе — народившись у бідній сім'ї, присвячує себе початковій освіті, згодом, у 1848 році, стає журналістом і розвиває свою концепцію освіти. Перебравшись після подій 2 грудня 1851 року в Ельзас, зустрічається там з Етцелем, спільно з яким у 1864 році засновує «Журнал для Просвіти та Відпочинку». У 1866 році заснував Французьку Лігу Освіти. Автор педагогічного роману «Історія шматочка хліба». Наполегливе вихваляння, до якого вдається Жуль Верн стосовно Массе та, зрештою, усіх інших друзів Етцеля, вочевидь, так і не досягло своєї мети, адже саме в цьому місці рукопису видавець ставить примітку: «Увесь цей парад здається мені суцільним хлоп'яцтвом»...

Жозеф Мері — поет, романіст, плодовитий і часто парадоксальний драматург.

П.-Ж. Сталь — псевдонім самого Етцеля, який, звісно ж, видавав твори під цим іменем дуже «акуратно».

Арсен Уссе — журналіст, критик, романіст. Вигадливий автор та люб'язна людина, він перебував у постійних пошуках гострого слівця. Саме цим і можна пояснити їдкий коментар Верна, що відносить цього автора до когорти преціозних письменників XVII сторіччя.

Поль Бенс, граф де Сен-Віктор — письменник і літературний критик. Був відомий своїм деколи аж занадто пишномовним стилем...

Розділ XI

Great Eastern (у рукописі Жуль Верна дивно зазначений як «Great Esthern») – легендарний пакетбот завдовжки у 110 метрів, протягом тривалого періоду залишався найбільшим у світі; у 1865–1866 рр. слугував для прокладення трансатлантичного телеграфного кабелю, який поєднував Європу з Америкою. Саме в той час Жуль Верн здійснив на ньому подорож Атлантичним океаном, що надихнула його на написання роману «Плаваюче місто».

Розділ XII

Битва з амалекітами – епізод із Старого Заповіту, Книга Вихід, 17:12.

Розділ XIII

Пташки Зевксиса – історія про грецького маляра Зевксиса (464–398 до н. е.), яка увійшла у прислів'я. Подейкували, майстерність художника сягала таких висот, що коли він малював гроно винограду, птахи зліталися, щоб подзьобати ягоди.

«Зрештою, він був з Оверні...» – тут треба згадати, що у бульварних п'єсах, а особливо у водевілях, персонажі овернців – рознощики води або продавці вугілля, здебільшого мали розважати публіку своїм акцентом, сільською грубістю та примітивною жадібністю.

«Кобила Роланда...» – наділена усіма чеснотами у прислів'ях, їй не вистачало, як кажуть, тільки... існувати насправді.

Розділ XIV

Франсуа Понсар – драматург, друг Жуль Етцеля.

Еміль Ож'є – популярний драматург. Автор п'єси «Габріель», що згадується трохи нижче.

Віктор'єн Сарду – драматург (автор «Пані Сан-Жен», «Тоска», а також п'єси «Наші близькі», що згадується трохи нижче).

Теодор Бар'єр – плодовитий водевіліст, автор п'єси «Каліно», що згадувалась вище.

Поль Меріс – літератор та драматург, близький друг Віктора Гюґо.

Огюст Вакрі – літератор та драматург, брат одного із зятів Віктора Гюґо.

П'єси «Напівсвіт» Дюма-сина, «Габріель» Еміля Ож'є, «Наші близькі» Віктор'єна Сарду в романі Жуль Верна знаходимо цікавим чином «перекрученими»: так автор змальовує смаки публіки у 1960 році. А саме: персонажів жіночої статі він «обертає» на чоловіків і навпаки, відповідно

до уявлень феміністичної течії, що на той час активно розвивалася та переконання прибічників якої змушували його здригатися.

Цей механізм «перелицювання» заслуговує на деякі пояснення. Ось ключові елементи інтриги п'єс, переробкою яких займався Великий Драматичний Склад:

— «Напівсвіт» Дюма-сина мала величезний успіх на сцені. Розпусна пані д'Анж затулює у свої тенета простодушного Наньяка, й лише втручання його вірного друга Жалена, колишнього коханця пані д'Анж, рятує бідолаху від згубного зв'язку. Варто зазначити, що на тогочасну публіку справила неабияке враження жартівливо «перекручена» Жуль Верном фраза п'єси: «Світ заміжніх жінок, чиїх чоловіків ніхто ніколи не бачив».

— «Габріель» — комедія Еміля Ож'є, написана александрійським віршем. Габріель, дружина суворого й працелюбного Жульєна Шабрієра, повіреного за професією, вкрай незадоволена своїм шлюбом та страшенно нудьгує з чоловіком. Справа доходить до того, що вона вирішує кинути чоловіка та дітей заради такого собі юного Стефана. Здогадавшись про наміри дружини, повірений виказує водночас велич своєї душі та розважливості як голови родини: він читає винуватцям завуальовану, але красномовну проповідь про біди, що чатують на невірну дружину. Зворушена Габріель відмовляється від своїх планів, виганяє спокусника та падає в обійми свого чоловіка зі словами: «О, батьку родини! О, поете! Я кохаю тебе!»

— «Наші близькі» Віктор'єна Сарду — комедія, яка доволі вигадливо обігрує тему справжньої та фальшивої дружби. Незважаючи на відчайдушні попередження свого друга Толозана, скептичного і, ймовірно, відлюдькуватого лікаря, наївний і товариський Коссад запрошує до свого маєтку у Віль-д'Авре приятелів, із якими він зовсім нещодавно познайомився та яких вважав друзями. Але дуже скоро всі вони починають змагатися у невдячності та грубості щодо господаря, а більше за всіх — юний Моріс, якому дуже вже сподобалась дружина Коссада Сесіль; відбувається пікантна сцена, де Моріс намагається її згвалтувати, заздальгидь перерізавши мотузку дзвіночка, аби завадити Сесіль покликати по допомогу. П'єса завершується таким собі раптовим поворотом: Коссад, побоюючись невірності дружини, виказує свої наміри покінчити життя самогубством. Тоді за лаштунками лунає постріл... і Коссад повертається, задоволений тим, що вбив лисицю, яка спустошувала його пташник.

«Амазампо, або Відкриття хініну» — п'єса Адольфа Лемуана-Монтіньї, надрукована у 1836 році.

«Життя і думки Трістрама Шенді» — Жуль Верн декілька разів згадує цей твір Лоренса Стерна (1713–1768).

Натяк Жуль Верна стосується, якщо брати сучасні видання, 27 розділу четвертої книги роману, який видався особливо яскравим, адже написаний у найбільш раблезіанському дусі Стерна. Розділ починається так: «— Чорт забирай!... Чорт забирай! — скрикнув Футаторіус...». Пан Футаторіус, ім'я якого приблизно означає «той, хто захоплюється копуляцією», справді впустив із рук ще гарячий смажений каштан, і той впав бідоласі у шириньку, яку чоловік забув зацібнути через свою неуважність... Тепер ми можемо зрозуміти, чому добродішесний Мішель відмовився створювати п'єсу з

такої-от вихідної ситуації, як можемо розуміти, до слова, й сповнену здивування нотатку Етцеля на берегах рукопису у цьому місці: «Ви схиблений!»

Розділ XVI

Хоча про можливість електричного освітлення вулиць говорили ще відтоді, як Даві (1778–1829) уперше використав явище електричної дуги, масове поширення воно отримало тільки з удосконаленням лампи розжарення Едісона, що замінила собою дугові ліхтарі, потужні, але непрості у використанні. Можна зазначити, що у 1861 році електрична дугова лампа, що її живив двигун потужністю у три кінські сили, була у вигляді експерименту встановлена під входними воротами Пале-Рояль у Парижі, і буцімто вона освітила площу краще, ніж усі газові ліхтарі, встановлені на ній, разом узяті. Для нічного освітлення під час будівництва готелю Лувра, а згодом – під час роботи над виставкою 1867 року[129 – Всесвітня виставка мистецтва та промисловості, що відбулася 1867 року в Парижі.] використовували саме дугові прожектори, хоча й досі експериментально. Регулярно електричне освітлення використовується з 1885 року.

Гюстав Флуранс – блискучий університетський викладач; в 1863 році, у двадцятип'ятирічному віці, заступив свого батька на кафедрі природничої історії у Колеж де Франс. У 1871 році брав активну участь у роботі Паризької комуни, вбитий під час збройної сутички із військами Версаля.

Бенуа Фурнерон – інженер і політичний діяч; у 1834 році винайшов гідрравлічну турбіну, що носить його прізвище.

Кеклен – родина французьких промисловців.

«...за угорським проектом» – автор кепкує, без сумнівів, над Ференцом Лістом, легендарна майстерність якого кидала виклик здоровому глузду...

Розділ XVII

«Грекостасіс» – місце на Римському форумі, де збиралися іноземні делегації, що чекали на зустріч у Сенаті.

Луїджі Керубіні – композитор з Флоренції, у 1821 році став директором Паризької консерваторії, найвідоміший твір – опера «Медея».

Франсуа Антуан Абенек – композитор, знаменитий диригент, засновник концертного товариства Паризької консерваторії, який познайомив Францію із симфонічними творами Бетховена.

Ернест Рейер – ліричний французький композитор, найвідоміший твір – опера «Сігурд».

Жак-Антуан Манюель – французький політичний діяч, депутат, який 1823 року, після виключення з Палати депутатів через запеклі дебати щодо війни в Іспанії, став символом ліберальної опозиції до режиму першої Реставрації.

Максимільєн Фуа — французький генерал, з 1819 по 1824 рр. — депутат. Як і Манюель, став символічним уособленням ліберальної опозиції в часи першої Реставрації.

Джеймс Прадье — французький скульптор, автор, зокрема, двох муз на фонтані Мольєра в Парижі та творів на міфологічну тематику.

Марк-Антуан Дезож'є — французький водевіліст.

Гаспар Монж — геометр, головний засновник Політехнічної школи.

Антуан Етекс — французький скульптор та архітектор. Автор одного з рельєфів на Тріумфальній арці й численних надгробків: жанр, у якому скульптор розкрив свою майстерність якнайкраще. Автор проекту такого собі «пам'ятника парові», що його мали встановити на площі Європи, біля вокзалу Сен-Лазар...

Франсуа-Венсан Распай — біолог і політичний діяч, республіканець, до 1863 року був у вигнанні.

Луї-Франсуа Клервіль — плодовитий і шанований водевіліст. Найвидатніший твір — оперета «Дзвони Корневіля».

Адольф Деннері — плодовитий автор мелодрам («Двоє сиріт»), у 1875 році адаптував до сцени роман Жуль Верна «Навколо світу за вісімдесят днів».

Казимир Делавіньї — драматург, головні твори — опери «Сицилійські вечірні» (1819) та «Маріно Фальєро» (1829).

Есташ Бера — французький шансон'є.

Еміль Сувестр — літератор, романіст і драматург.

Едуар Плув'є — драматург.

Історія рукопису

«Париж двадцятого століття» — назва, що для дослідників творчості Жуль Верна стала, так би мовити, міфічною. Роман молодого Верна з дуже привабливою тематикою тривалий час залишався невиданим. За відсутності рукопису та бодай якоїсь інформації про зміст роману, можна було б поставити під сумнів саме його існування, і текст ризикував би бути вилученим із вернівської бібліографії, якби син Жуль Верна не вжив застережних заходів і не опублікував перелік невиданих творів батька.

І справді, після смерті Жуль Верна, що настала 24 березня 1905 року, одним із нагальних питань, які мав вирішити Мішель Верн, цілком можливо, до слова, за порадою Етцеля-сина, стала якомога швидша публікація списку невиданих творів, що їх залишив батько, щоб у подальшому його не

звинуватили у присвоєнні собі цих текстів та використанні імені знаменитого письменника. З такою метою він надіслав журналістові Емілю Берру, який, до речі, був особисто знайомий із Жулем Верном, листа, датованого 30 квітня 1905 року. Цей лист, що має в собі повний перелік невиданих творів письменника, був опублікований в газетах «Фігаро» від 2 травня, «Тан» від 3 травня, «Ле Меморіаль д'Ам'єн» від 4 травня, «Ле Монд елеган» (газети Ніцци) від 7 травня, «Ле Пті Репюблікен дю Міді» (місто Нім) від 8 травня, «Ле бьєн пюблік» (місто Гент) від 10 травня, «Ле Кур'є Репюблікен» (місто Тур) від 12 травня, «Ле Попюлер» (місто Нант) від 14 травня та ще в декількох джерелах масової інформації, назви яких, можливо, пропущені у цьому довгому переліку.

У цьому разі нас цікавлять такі рядки з листа Мішеля Верна: «[...] Посмертні тексти мого батька можна розділити на три частини [...] Друга частина складається з двох творів, що, цілком вірогідно, були написані раніше за серію „Незвичайних подорожей“, але можуть бути доволі цікавими у тому сенсі, що вони, схоже, є своєрідним вступом до неї. Один з них називається „Подорож до Англії та Шотландії[130 – Роман був надрукований у Парижі у 1989 р., вид-во «Le Cherche Midi», під назвою «Voyage a reculons en Angleterre et en Ecosse» («Повернення через Англію та Шотландію»).]“; другий – „Париж двадцятого століття“».

Біографи Жуля Верна часто згадували цей останній твір, не будучи, однак, безпосередньо з ним знайомими. Приміром, у переліку «Творів Жуля Верна», що його склав Шарль Лемір, ам'єнський друг письменника, у грандіозній його біографії[131 – Шарль Лемір, «Жуль Верн. 1828-1905. Людина. Письменник. Мандрівник. Громадянин. Його творчість. Його пам'ять. Його велич», Париж, вид-во «Berger-Levrault & Cie», 1908.], «Париж двадцятого століття» згадується серед творів, написаних до роману «П'ять тижнів на повітряній кулі». Відомий фахівець з творчості Жуля Верна Корнелій Геллінг у першому випуску «Бюлетеня Жуля Верна» (листопад 1935 р.) згадує роман «Париж двадцятого століття» серед неопублікованих творів письменника.

На тому все і закінчилося б, якби у 1986 році в приватних архівах спадкоємців видавця Етцеля мені не пощастило знайти листа, яким видавець повідомляє Жулю Верну про відмову опублікувати «Париж двадцятого століття». Цей лист став підтвердженням того, що роман цей і справді існував, хоча якимось чином зник, а серед рукописів, що їх передала родина Верн містові Нанту 1980 року, його не було.

Знайдений у сейфі Мішеля Верна, який вважали порожнім і ключі від якого загубили, сьогодні роман з'являється на світ, кидаючи нове світло на літературну спадщину автора.

Відмова Етцеля

П'єр-Жуль Етцель, із здатністю якого вгледіти в творі шедевр годі й сперечатися (саме він, єдиний з усіх паризьких видавців, до яких звертався Жуль Верн, погодився опублікувати його «П'ять тижнів на повітряній кулі»), відхилив роман «Париж двадцятого століття». Написані олівцем примітки, зауваження та аргументи видавця знаходимо на берегах рукопису та у листі (який є надзвичайно важливим для розуміння його

погляду), що він надіслав Верну, ймовірно, наприкінці 1863 або на початку 1864 року. Якщо лист містить у собі офіційну відмову в публікації книжки, то нотатки, залишені на берегах рукопису, подекуди, здавалося б, мають на меті виправити або покращити текст з огляду на його видання, тоді коли в інших випадках вони свідчать, навпаки, про тверде рішення не видавати роману. Не буду втомлювати вас усіма ремарками Етцеля, обмежусь лише найбільш значущими з них.

Етцель виправляє тексти з першого ж рядка: йому не подобаються неологізми Верна. Назва першого розділу («Генеральне Товариство просвітницького Кредиту») викликає у видавця таке зауваження (стосовного слова «просвітницького»): «слово неприємне – неслухне – особливо для початку. Тут воно ніби якась перешкода. Це слово могло б бути у Фур'є. Уникати неологізмів на початку».

Зауваження видавця часто ґрунтуються на недостатній цікавості, що її має, на думку Етцеля, рукопис Жуль Верна: «перший розділ не викликає цікавості»; «мені це не підходить»; «як на мене, усе це аж ніяк не весело»; «тут нема щастя»; «увесь цей парад здається мені суцільним хлоп'яцтвом»; «усе надто скупчено. Ані відчуття міри, ані смаку». Але одного разу Етцель виказує жорсткішу критику. Заголовок «Застібни вже свої штани!», що його придумав Жуль Верн для п'єси, яку мали розвинути службовці «Великого Драматичного Складу», змушує ошелешеного видавця написати «ви схиблений!» Етцель зауважує також, що Верн надто часто використовує формулювання «il fit» замість «il dit» та занотовує (стосовно головного героя Мішеля): «il fait toujours»[132 – «II fit» – дослівно «він зробив», «il dit» – «він сказав». «II fait toujours» – «він знову робить».]!

Поки бачимо лише ремарки, які могли б змусити нас зробити припущення щодо наміру видавця удосконалити рукопис молодого автора. Але інші нотатки вказують швидше на відмову: «Мій любий друже, ці довгі діалоги – зовсім не те, що ви думаєте. Вони ніби вимушені, вони не впливають із обставин. Такий стиль притаманний, скажімо, Дюма, він би згодився в якомусь пригодницькому романі. А тут він втомлює»; «Від усього цього тхне поганеньким журналізмом. Це не дотягує до вашого задуму». І ще таке: «ваш Мішель зі своїми віршами – просто дурень. Чому він не може тягати вантажі та залишатися при цьому поетом?»; «Усе марно: ця критика, ці гіпотези – все це не цікаво»; «Ні, ні, у вас не вийшло. Почекайте років зо двадцять, щоб написати цю книжку. Ви і ваш Мішель, який хоче одружитися у дев'ятнадцять років». До речі, ця остання фраза виявилася пророчою, оскільки син Жуль Верна, якого звали, як і головного героя «Парижа двадцятого століття», Мішелем, пішов з батьківського дому у віці дев'ятнадцяти років заради того, щоб одружитися з одною акторкою! Інше зауваження Етцеля ще різкіше: «сьогодні у ваші пророцтва не повірять», і найгірше з того, що можна почути від видавця: «це нікого не зацікавить».

На берегах рукопису є примітки самого Жуль Верна, на кшталт «розвинути» або «деталізувати», і це дозволяє припустити, що спершу мова йшла про роботу над текстом з метою подальшої його публікації.

Однак відмова була настільки категоричною, що Жуль Верн не наважувався більше запропонувати видавцеві цей роман. Офіційна відмова була висловлена Етцелем у листі без дати, який був написаний, вірогідно,

наприкінці 1863 або на початку 1864 року. Ось уривки з нього[133 – з колекції Гондоло делла Ріва, Турин. Лист був опублікований у колективній праці «Видавець та його доба. П'єр-Жуль Етцель (1814-1886), Сен-Себастьян, вид-во „ACL Edition“», 1988, ст. 118-119.]:

«Мій любий Верне, я віддав би усе на світі за те, щоб не писати вам сьогодні. Ви взяли за неможливе завдання – і впоралися з ним не краще, аніж ваші попередники в аналогічній справі. Це набагато гірше за „П'ять тижнів на повітряній кулі“. Якщо ви перечитаєте себе через двадцять років – ви зі мною погодитесь. Це схоже на погану журналістику; до того ж тему ви вибрали невеселу.

Я не сподівався на ідеальний твір; повторюю вам: я знав, що ви кидаєте виклик неможливому, але я очікував на щось краще. У тексті нема жодного вирішеного стосовно серйозного майбутнього питання, жодної критики, яка б не повторювала уже кимось зроблену та неодноразово перероблену карикатуру, і що мене дивує, так це те, із яким запалом, немов вас підштовхував на це диявол, ви взяли за таку болісну, таку неживу тему...

[...] Мені прикро, справді прикро через те, що я маю вам сказати – публікацію цього роману я вважав би справжньою катастрофою для вашого імені. Читачі могли б подумати, що „Повітряна куля“ – всього лише щаслива випадковість. Але я маю „Капітана Гатераса“, а тому можу сказати, що випадковістю є саме цей невдалий рукопис, але ж читачі про те не дізнаються [...].

Про те, на чому я, як я вважаю, знаюся, – тобто про літературу, тут немає нічого нового, – ви пишете, ніби світська людина, яка має до неї незначний стосунок; ніби людина, яка була присутня на всіх прем'єрах і тепер із задоволенням висловлює загальновідомі істини. Це не є ані схваленням, ані критикою. Це варто зазначити.

Ви недостатньо дозріли для цієї книжки, ви переписете її за двадцять років. [...]. У тексті немає нічого, що суперечило б моїм переконанням або почуттям. Мене відштовхує сама лише література, майже у кожному рядку нижча за все те, на що ви здатні.

Ваш Мішель – просто бовдур, інші персонажі не кумедні – часто навіть неприємні [...].

Чи маю я рацію, дороге моє дитя, коли ставлюся до вас як до сина: суворо, але зичачи вам тільки добра?

Чи відвернуть мої слова ваше серце від того, хто наважується так суворо вас попередити?

Сподіваюсь, що ні, – однак знаю, що не раз помилявся у здатності людей сприймати ширшу пораду [...].».

Оскільки цей лист зберігався у приватних архівах видавця Етцеля у вигляді чернетки, ніхто не може знати, чи вносив автор до нього якісь поправки, перш ніж надіслати Жулю Верну. До того ж відповідь Верна, якщо вона й існувала, втрачена, і дізнатись про те, як він відреагував на лист, тепер уже не видається можливим. Загальний спосіб, у який він у період з 1863 по 1870 рр. сприймав зауваження Етцеля[134 – Див. лист Жуля Верна до Етцеля, датований «в суботу ввечері» (початок 1864): «Чорт забирай, дорогий мій учителю, я конче потребував вашого листа, аби прийти до тями! [...] Згоден – я дурень, коли сам собі [sic] співаю осанну [sic] через своїх [sic] персонажів. Віднині я буду добряче затуляти їм рота» (Національна Бібліотека, листування Верн-Етцель, том 1, листи 7-8).], спонукають мене до думки, що він, певно, хоч-не-хоч проковтнув цю відмову без особливих нарікань.

Як можна трактувати таку відмову видавця у наш час? Відповісти на це запитання категорично видається завданням не з простих, оскільки ми маємо два елементи, що свідчать на користь роману і про які видавець тоді не міг знати. З одного боку – нам відомо, ким став Жуль Верн після публікації роману «П'ять тижнів на повітряній кулі» (і, як наслідок, усі наявні у «Парижі двадцятого століття» елементи вернівського світу цікавлять та приваблюють нас ще дужче); з іншого боку ми знаємо Париж двадцятого століття, і порівняння існуючих реалій зі світом, створеним надзвичайною інтуїцією молодого Верна, не може нас не дивувати. До того ж Етцель, очевидно, був дуже добре обізнаний зі смаками своїх читачів, і йому були знайомі аналогічні спроби, що їх робили до Жуля Верна інші письменники [у своєму листі до Верна видавець пише: «Ви взяли за неможливе завдання – і впоралися з ним не краще, аніж ваші попередники в аналогічній справі»). Не треба забувати, що «Париж двадцятого століття» орієнтувався на дорослу аудиторію і не був комічною забаганкою на кшталт, приміром, творів Альбера Робіда, які той написав кількома роками пізніше («Двадцяте століття», «Електричне життя» і т.д.). У представленому тексті персонажам Верна бракує достовірності (недолік, що у деяких персонажах письменника повторюватиметься протягом усієї його літературної кар'єри). Ймовірно, Етцель відчув, що має справу з текстом, який позиціонує себе як щирий, серйозний, ба навіть трагічний твір, авторові якого цього разу забракло таланту та який, хай там як, не відповідав літературному образу, створюваному видавцем для молодого письменника.

Дата написання

Як ми вже бачили трохи вище, Мішель Верн вважав, що роман «Париж двадцятого століття» був написаний іще до зустрічі батька з Етцелем. Це мало б означати, що після публікації «П'яти тижнів на повітряній кулі» (17 січня 1863 року) автор запропонував видавцеві написаний раніше твір. Але ж якщо уважно прочитати наведений вище уривок листа з відмовою Етцеля, написаного, очевидно, у період часу між публікацією «П'яти тижнів» («Це набагато гірше за „П'ять тижнів на повітряній кулі“ [...] Читачі могли б подумати, що „Повітряна куля“ – всього лише щаслива випадковість [...]») та роману «Подорожі і пригоди капітана Гатераса» («Але я маю „Капітана Гатераса“ [...]»), що його почали друкувати 20 березня 1864 року у першому випуску Етцелівського «Журналу для Просвіти та Відпочинку», це наштовхує на думку про те, що рукопис роману «Париж двадцятого століття» не датується періодом до зустрічі Верна з Етцелем.

Прочитаємо ще раз уривок з листа: «Що мене дивує, так це те, із яким запалом, немов вас підштовхував на це диявол, ви взяли за таку болісну, таку неживу тему». Аби Етцель мав змогу написати слова «із яким запалом, немов вас підштовхував на це диявол», він повинен був знати, скільки часу Жюль Верн присвятив написанню цього твору. Ймовірно, кількома місяцями раніше (після публікації «П'яти тижнів...») Верн запропонував Етцелю свій проект; загалом видавець на нього погодився, а невдовзі після цього (на думку Етцеля – надто швидко) Верн уже передав йому готовий рукопис.

Хай там як, але рукопис містить у собі історичні елементи (дати, політичні події), які не дозволяють нам стверджувати, що роман був написаний до 1863 року. До слова, саме ця дата фігурує в рукописі стосовно Громадянської війни у Сполучених Штатах Америки.

Прелюдія жуль-вернівського світу

Серед усіх текстів Жуля Верна, що з'явилися на світ після 1863 року, найбільше аналогій з романом «Париж двадцятого століття» має, без сумнівів, коротка жартівлива новела «Ідеальне місто»[135 – Йдеться про промову, яку Жюль Верн виголосив 12 грудня 1875 року в Ам'єнській Академії і яка пізніше була опублікована у «Спогадах» вищезгаданої Академії (том II, 1875). Того ж року вона з'явилася у вигляді невеличкої брошури (вид-во T. Jeunet, Ам'єн). Цей текст доволі часто цитується під назвою «Ам'єн 2000 року», проте така назва фігурує лише у виданні 1973 р.], незважаючи на глибоку різницю між двома цим творами. Перший з них – роман, що його дії відбуваються у 1960-х роках і в якому, по суті, йдеться про майбутнє; другий є фантастичною розповіддю, у якій прогулянка автора своїм гарним містечком Ам'єн у 2000 році є своєрідним засобом висвітлення недоліків міста у 1875 році. Майбутній міський радник[136 – Майбутній міський радник – у 1888 році Жюль Верна обрали міським радником Ам'єна.] таким чином розважається і веселить свою аудиторію. Однак Жюль Верн явно черпає ідеї для своєї промови з рукопису «Парижа двадцятого століття», якому відмовили у публікації: автор був упевнений у тому, що з ним більше нічого вдіяти не можна.

Ось деякі приклади таких аналогій:

«Париж двадцятого століття»:

«Ходять чутки, що на підставі рішення, прийнятого генеральною асамблеєю акціонерів, з 1962 навчального року філологічні факультети буде ліквідовано. [...] Кому є діло до цих греків і латинян, придатних хіба що до того, аби позичити термінам сучасної науки декілька коренів! [...]»

«Ідеальне місто»:

«Ось уже принаймні сто років, як у Ліцеях не викладають ані латини, ані грецької! Програму освітніх закладів обмежили вивченням суто техніки, торгівлі та промисловості! [...]»

«Париж двадцятого століття»:

«— А вчора! Буквально вчора! Horresco referens, вгадайте, друзі мої, якщо, звісно, наважитесь, як інший переклав такий рядок з четвертої книги Георгік:

immanis pécaris custos...

[...]

Gardien d'une pépouvantable pécore»

«Ідеальне місто»

«Чи знаєте ви, як у контрольному перекладі для іспиту на ступінь бакалавра найсильніший кандидат переклав:

Immanis pécaris custos?

— Ні.

— А так: Gardien d'une immense pécore[137 — Пастух величезної дурепа.]]».

До слова, одна з новел юнацького періоду Жуль Верна, «Маркіз Ансельм де Тійоль одружується»[138 — Нова була опублікована у «Нантських рукописах», том 3, вид-во «Le Cherche Midi», Муніципальна бібліотека міста Нант, 1991 р. (попереднє видання). Того ж року була опублікована вдруге (вид-во Editions de l'Olifant, м. Поррантрюї).], яка тривалий час залишалася невиданою, містить безліч цитат із поезій Вергілія, що їх згадує юний маркіз під час бесід зі своїм наставником Назоном Параклетом.

Разом з тим рядок «immanis pécaris custos, immanior ipse», певно, вельми подобався Жулю Верну, адже письменник втретє використовує його в XXXIX розділі роману «Подорож до центру Землі» [у доповненій його версії 1867 року], в епізоді, коли посеред стада гігантських чотириногих створінь дослідникам центру Землі вбачається геть неймовірна жива істота.

Але повернемося до «Ідеального міста». В цьому оповіданні знаходимо тему електричного концерту, що фігурує також у XVI розділі роману «Париж двадцятого століття», лише з тією різницею, що якщо у першому з названих творів, в епізоді, коли піаніст давав концерт у Парижі, «його інструмент електричними проводами було під'єднано до піаніно Лондона, Відня, Рима, Петербурга, Пекіна» і, звісно ж, Ам'єна, тоді як у другому «Двісті піаніно, за угорським проектом поєднані між собою за допомогою електричного струму, водночас слухались руки одного-єдиного музиканта!» І все це — перед десятитисячною аудиторією та з «оглушливим гуркотом». У

першому випадку, як бачимо, мова йде про передачу музики на відстані; у другому – про підвищення потужності самого музичного інструмента.

«Париж двадцятого століття» та «Ідеальне місто» пов'язані між собою іще двома музичними темами: засиллям какофонічної музики, що бере гору над музикою традиційною, та натхнення наукою музичних пасажів («Тілор'ена, або Фантазія на тему Перетворення карбонатної Кислоти на Рідину» у «Парижі двадцятого століття» та «Фантазія квадрату гіпотенузи ля мінор» в «Ідеальному місті»).

Два інші вернівські міста, які ми могли б порівняти з описом Парижа в представленому творі, – це Мільярд-Сіті в романі «Плавучий острів» (1895) та Центрополіс (або Юніверсал-Сіті, згідно з виданнями) в новелі «У році 2889[139 – «In the year 2889» – новела, написана Мітелем Верном, але підписана батьком, спершу з'явилася англійською мовою в нью-йоркському журналі «The Forum» (лютий 1889 р.). Опублікована вдруге, цілком ймовірно, після виправлень Жуля Верна, під назвою «Один день з життя американського журналіста у 2890 році», у «Спогадах Ам'єнської Академії» (1890) і в «Ілюстрованому додатку» газети «Petit Journal» (29 серпня 1891 р.). Мішель Верн знову опублікував її у посмертній збірці новел Жуля Верна «Вчора і завтра. Оповідання й новели» (Париж, вид-во Етцеля, 1910) під назвою «У ХХІХ сторіччі: Один день з життя американського журналіста у 2889 році.】», що її написав Мішель Верн за згодою батька і яку той пізніше передивився.

Дія роману «Плавучий острів» розгортається у невизначену епоху («Протягом цього року – важко визначити, якого саме в найближчі три десятиліття», розділ I[140 – Переклад Тамари Воронович.]). Мільярд-Сіті, столиця Стандарт-Айленду, штучного острова мільярдерів, має кілька паралелей із «Парижем двадцятого століття» (приміром, «електричні ліхтарі», що заливають вулиці своїм світлом, розділ VII]. Проте вважаємо за необхідне зазначити, що цей роман був написаний приблизно тридцятьма роками пізніше за «Париж двадцятого століття».

Американська метрополія 2889 (або 2890] року, Центрополіс (Юніверсал-Сіті] також подеколи нагадує Париж у двадцятому столітті, але час, коли відбуваються події цього твору, настільки віддалений від реальності, що автор наважується змалювати такі винаходи й описати такі ситуації, які у 1960 році видалися би йому маловірогідними (приміром, небо, що його розсікають тисячі аеромобілів та аероомнібусів, колонізована Сполученими Штатами Великобританія]. Проте картина двадцятого століття, представлена Жулем (та Мітелем] Верном, у цьому разі аж ніяк не песимістична, на противагу картині Парижа 1960 року.

Усе це свідчить про те, що письменник не забув про рукопис «Парижа двадцятого століття». Він згадав про нього, для прикладу, коли у 1899 році писав свій роман «Подорож стипендіатів», надрукований у 1903 році. Перший розділ містить таку собі наукову метафору, яку знаходимо також у першому розділі «Парижа двадцятого століття»: «Збуджені овації запаленої швидкістю оратора публіки не вшухали» («Подорож стипендіатів»]; «його покvapливу манеру говорити можна було порівняти з крилом повітряного двигуна, що обертається з неймовірною швидкістю; спинити цей потік слів під підвищеним тиском здавалося неможливим» («Париж двадцятого

століття»]. В обох наведених уривках йдеться про церемонію вручення нагород.

* * *

І все ж таки роман «Париж двадцятого століття» не можна назвати прелюдією до подальшої творчості письменника тільки тому, що якісь моменти у ньому нагадують інші твори Жуль Верна. Однак саме він дозволяє відчути, як народжується своєрідний вернівський стиль, у якому, без сумнівів, присутні свої вади та невірності, але й свої беззаперечні достоїнства. Уже тут відчувається любов Верна до численних перераховувань (громадських закладів, письменників, поетів, учених, музикантів), котрі згодом переростатимуть в переліки назв риб, комах, рослин, що їх юні читачі «Неймовірних подорожей» подекуди волітимуть пропустити, а інші, навпаки, високо цінуватимуть за їхні поетичні якості. У цьому творі вже помітне вернівське почуття гумору. А головне – відчувається здатність так відтворити реалії доби, щоб ми змогли углядіти в них контури майбутнього.

Найцікавішим у «Парижі двадцятого століття», на мою думку, є те, що цей твір є, якщо можна так висловитись, енциклопедією вернівського мислення на стадії його формування, що дозволяє взяти під сумнів подальші твердження деяких критиків. Приміром, письменнику закидали, що він, за вдачею оптиміст у тому, що стосується долі людства та наукового прогресу, внаслідок різних життєвих обставин нібито перестав ним бути: війна 1870 року[141 – Франко-пруська війна 1870-1871 рр.], родинні проблеми (не надто щасливий шлюб та надзвичайно важкий характер сина, особливо в період 1877-1887 рр.), замах на вбивство у 1886 році[142 – 1886 року Жуль Верна мало не вбив власний племінник Гастон, що страждав параноею. На щастя, тридцятилітній хворий схибив і влучив дядькові у ногу, внаслідок чого письменник до кінця своїх днів залишився інвалідом.], смерть Етцеля[143 – Етцель помер 1886 року.], а також таємничої коханки Верна: усе це буцімто спричинилося до того, що наприкінці свого життя письменник намернувся до песимізму, яким просякнуті його останні твори.

Однак текст «Парижа двадцятого століття», суто автобіографічного роману ранніх років творчості Жуль Верна, свідчить про протилежне. Молодий Верн, утілюючись в образі головного героя Мішеля, пише вірші, шукає видавця та має трагічне бачення людських стосунків та суспільства загалом: за винятком декількох друзів, ми в цьому світі самотні (епізод із продавцем квітів у XVI розділі здається мені в цьому сенсі дуже символічним). Отже, песимізм у творах Верна присутній із самого початку, ба більше – він є сталою складовою жуль-вернівського мислення, яка подеколи дається взнаки впродовж усієї його творчої кар'єри. Втім, хай там як, але у «Парижі двадцятого століття» цей песимізм розбавлено переможним і невпинно життєдайним гумором. Автор закликає читача кинути власний критичний погляд на довколишній світ.

П'єро Гондоло делла Ріва[144 – Відомий італійський дослідник творчості Жуль Верна.]

Жуль Верн

/Jules Verne/

(1828-1905) – відомий французький письменник, популяризатор науки і автор численних наукових передбачень, переважна більшість яких на сьогодні збулися (98 зі 108). Разом із Гербертом Веллсом Жуль Верн вважається засновником жанру наукової фантастики. Важко переоцінити вплив письменника на пригодницьку та фантастичну літературу, а такі його всесвітньовідомі твори, як «П'ять тижнів на повітряній кулі», «Подорож до центру Землі», «Із Землі на Місяць», «Діти капітана Гранта», «20 000 лье під водою», «Навколо світу за вісімдесят днів», «Таємничий острів» та багато інших не лише багато в чому передбачили подальший напрям розвитку технологій та інженерної думки, а й досі бентежать та захоплюють уяву все нових і нових поколінь його читачів.

Серед більше ніж півсотні романів у доробку письменника «Париж XX століття» займає окреме місце, оскільки, на відміну від інших його творів, він написаний у не властивому для Жуля Верна жанрі антиутопії і сповнений не стільки звичного захоплення чудесами науки майбутнього, скільки тривогою про те, до чого може призвести індустріалізація суспільства і, як наслідок, тотальна раціоналізація всіх проявів життя. Цей роман ніколи не публікувався за життя письменника і вперше був виданий аж 1994 року.

notes

Примітки

1

Марсове поле – паризький парк, за аналогією з Марсовим полем у Римі названий на честь бога війни Марса. (Прим, пер., якщо не вказано інше.)

2

Земельний Кредит – фінансова установа у Франції, що спеціалізується на фінансуванні об'єктів нерухомості. Створена у 1852 році.

3

Сент-Барб – паризький навчальний заклад, заснований у 1460 році та закритий у 1999 році. З 2009 року і нині – університетська бібліотека.

4

Роллен – коледж у Парижі, названий на честь французького історика і педагога Шарля Роллена. Нині – ліцей Жака Декура.

5

Наполеон V – ймовірно, Жюль Верн був переконаний у тому, що у двадцятому столітті у Франції продовжуватиметься доба імперії (роман був написаний у роки Другої імперії (1852-1870), коли «імператором французів» був Наполеон III (Людвік-Наполеон Бонапарт), небіж Наполеона Бонапарта.

6

«De viris illustribus» («Про знаменитих мужів») – збірка життєписів знаменитих римських та грецьких діячів, що належить перу римського історика Непота (I ст. до н. е.).

7

Ашет (Ашет Лівр) – найбільша видавнича група Франції, створена у 1824 році як фірма, що займається виданням і поширенням книжкової продукції.

8

Еколь Нормаль — один із найпрестижніших навчальних закладів Франції, заснований у 1794 році.

9

Кохінхіна — прийнята в історичній географії назва південно-східної частини півострова Індокитай.

10

Пінд — гірське пасмо в Греції, яким, за міфологією, володів бог Аполлон, покровитель мистецтва. У переносному значенні — оселя поезії.

11

Гелікон — гора у Греції, де був збудований присвячений Аполлону храм муз (геліконід). У переносному значенні — місце поетичного натхнення.

12

У грецькій міфології — святилище поезії, одне з місць перебування Аполлона та муз.

13

Орлеанський вокзал — нині вокзал Аустерліц.

14

Малозмістовна гра слів з однозвучними складами, яку не можна перекласти із збереженням повторюваності складів: «стіна, що нею обнесений Париж, змушує місто тихенько шелестіти».

15

Вулиця Фоссе-Сен-Віктор — нині вулиця Кардинала Лемуана.

16

Площа Трокадеро — нині площа Трокадеро-і-11-Листопада.

17

Сарбакан — духова трубка для стрільби у народів Північної та Південної Америки.

18

Якщо електромагніт під час контактного зіткнення може витримати вагу у 1000 кг, то сила його тяжіння на відстані у 5 міліметрів дорівнює ще 100 кг (прим. авт.).

19

Імператорська вулиця — вулиця з такою назвою справді існувала з 1806 по 1815 рік, коли була перейменована на вулицю Карусель. Проте у рік написання роману (ймовірно, 1863 — див. «Історію рукопису») вулиця вже була поглинута площею Карусель. Точно сказати, якій вулиці антиутопічного Парижа автор дав таку назву, неможливо.

20

Локомотив Кремптона — система парового локомотива, сконструйована англійським винахідником Томасом Расселом Кремптоном (1816–1888).

21

«Східні мотиви» — найвідоміша поетична збірка Віктора Гюго (1829).

22

«Поетичні медитації» — поетична збірка Альфонса де Ламартіна (1820).

23

«Перші вірші» — поетична збірка Альфреда де Мюссе (1829).

24

«Людська комедія» — монументальний цикл творів Оноре де Бальзака.

25

Вулиця Ньюв-де-Пті-Шам — нині вулиця Пті-Шам.

26

Неверський готель — маєток, розташований на розі вулиць Кольбер та Рішельє, де була розміщена Королівська бібліотека Людовіка XV. Нині споруда у занепаді.

27

Карл V — король Франції (1338-1380), за свою високу освіченість прозваний Мудрим. Заснував першу королівську бібліотеку, що згодом стала основою Національної бібліотеки Франції.

28

Одеон — один з шести французьких національних театрів (1782).

29

Отож Пелісьє, доля якого залишалася неясною на Малаховому кургані, Юпітер вирішив віддати місто Севастополь (прим. авт.).

30

Пропущена в рукописі власна назва (прим, франц. видання).

31

Нуку-Хіва — острів з Північної групи Маркізьких островів (Французька Полінезія, Тихий океан).

32

«Поетичні та релігійні гармонії» – поетична збірка Альфонса де Ламартіна (1830).

33

Сорока Бройлями – ймовірно, мова йде про Луї де Бройля, лауреата Нобелівської премії з фізики, секретаря Паризької Академії наук, та його брата Моріса де Бройля, також фізика, члена Академії наук та Французької академії, однієї із найстаріших інституцій Франції, до складу якої входить сорок членів («безсмертні»), – найвизначніших та найвпливовіших знавців французької мови, упорядників словників.

34

Жахливої війни 1863 року – мається на увазі Громадянська війна між північними штатами США, які відмовилися від рабства, та рабовласницькими штатами Півдня (1861-1865).

35

Палестріна – італійський композитор доби Відродження.

36

Жак Оффенбах – французький композитор, один із засновників класичної оперети (одна з найвідоміших – «Орфей у пеклі», 1858).

37

Шарль Гуно – французький композитор, диригент, батько французької ліричної опери.

38

Офіклеїд — духовий музичний інструмент.

39

Вчений справді помер внаслідок невдало проведеного дослідів (1844).

40

Вулиця Аньєр — нині, швидше за все, вулиця Токвіль.

41

Вулиця Повстання, вулиця Кайу — важко сказати, які саме вулиці мав на увазі Жюль Верн. У будь-якому разі, зараз вони точно мають інші назви.

42

Гармата з Пале-Рояль — справжня невеличка гармата, у 1785 році сконструйована годинникарем Руссо і наступного року встановлена в садах Пале-Рояль таким чином, щоб стріляти лише у сонячні дні та лише опівдні, коли промені сонця, що перебувало у зеніті, запалювали гніт, проходячи під великої лупою. Довгий час увесь Париж орієнтувався в часі саме за таким оригінальним годинником.

43

Битва під Аустерліцом («Битва трьох імператорів», як її охрестили сучасники), відбулася 2 грудня 1805 року біля села Аустерліц, на північ від Відня. Проти Наполеона виступали австрійський імператор Франц II та

російський імператор Олександр І. Ця грандіозна битва закінчилась блискучою перемогою Наполеона.

44

Палац Тюїльрі – колишній королівський палац у Парижі; у 1871 році, під час Паризької комуни, згорів і був знесений. Офіційна резиденція Наполеона в період консульства (з 1799 по 1804 рік, коли Наполеон проголосив себе імператором). Нині на місці колишнього палацу розбитий парк Тюїльрі.

45

Малерб – французький поет, мовознавець, критик і перекладач давньоримської літератури.

46

Боссюе – французький католицький священик, єпископ, богослов, педагог, проповідник при дворі Людовіка XIV, впливовий політичний діяч, палкий прибічник абсолютистської монархії, член Французької академії.

47

Німвегенський мирний договір 1678 року – договір, підписаний після завершення франко-голландської війни (1672-1678) у місті Німвеген (Нідерланди). Символ триумфу французької дипломатії та військової потуги.

48

Фенелон – французький священнослужитель, письменник, педагог, богослов, автор відомого роману «Пригоди Телемака», літературного бестселера XVIII–XIX ст.

49

Сен-Сімон (1760-1825) — французький мислитель, соціолог, засновник популярної течії «нового християнства» — сен-сімонізму, згідно з яким люди житимуть тільки відповідно до божественної моралі, а політика й управління будуть зведені до простого адміністрування. Мав багато прихильників серед тогочасної інтелігенції (див. нижче).

50

Битви 89 — мається на увазі Велика французька революція 1789 року, одна з найважливіших подій в історії Франції, внаслідок якої відбувся перехід від абсолютної монархії до республіканського устрою, від влади аристократії до демократії. Найвідоміше її гасло — «Свобода, Рівність, Братерство» — стало девізом Франції.

51

«Замогильні нотатки» — збірка мемуарів основоположника французького романтизму Франсуа-Рене де Шатобріана, яка вийшла друком уже після смерті автора (1848).

52

Талейран — визначний французький дипломат, радник та інтелектуал. Тривалий час був союзником і близьким другом Наполеона І.

53

Колос Мемнона — одна з двох гігантських статуй, споруджених у Фівах, поруч із сучасним Луксором. За легендою, внаслідок землетрусу в 27 році до н.е. колос був зруйнований. Відтоді в багатьох працях грецьких та римських авторів згадується дивний протяжний звук, що його камінь нібито видавав на світанку. Вважалося, що так Мемнон вітав свою матір Аврору,

римську богиню ранкової зорі. Тривалий час колосу приписували здібності оракула, а звук, що він видавав, сприймали за знак прихильності богів.

54

Сен-Пуан — французька комуна, де у величному палаці проживав Альфонс де Ламартін.

55

Який розмахував прапором романтизму на Аркольському мості — ймовірно, натяк на Наполеона I, який із прапором у руці очолив одну з атак на Аркольський міст під час битви з військами Священної Римської імперії під Арколою (Італія), листопад 1796 р.

56

«Ернані», «Рюї Блаз», «Бургграфі», «Маріон Делорм» — найвідоміші п'єси Віктора Гюго.

57

Йохім Мюрат — маршал наполеонівської армії.

58

Існує легенда, що Дюма нібито викрав з порохового складу Суассона три тисячі п'ятсот кілограмів пороху для національної гвардії, аби його покровитель, герцог Орлеанський, зміг прийти до влади після повалення правлячої династії Бурбонів (Липнева революція 1830 року).

59

Батько Александра Дюма був сином чорношкірої рабині Кессетти Дюма.

60

«Сперонара» — невелике італійське судно, на якому Дюма здійснив подорож до півдня Італії, під впливом якої написав пригодницький нарис «Сперонара». Усі перераховані Верном країни та місця Дюма справді відвідав.

61

Фантазія автора: Дюма-батько помер своєю смертю у 1870 році.

62

Знову фантазія автора: Жуль Жанен помер своєю смертю у 1874 році, Шарль Монсле — у 1888.

63

Монсле був засновником і головним редактором популярного кулінарного журналу «Гурман».

64

Автор виявився неабияким провидцем: у 1873 році Жорж Санд справді хотіли нагородити цим почесним орденом. Але вона від нього відмовилася, відповівши міністрові Жулю Сімону так: «Не робіть цього, любий друже, прошу вас, не треба! Ви зробите з мене посміховисько. Невже ви на правду уявляєте мене з червоною стрічкою на животі? Я буду схожа на стару

буфетницю!» Отже, своєму синові, Морісові Санд, знаменита письменниця нічого віддати не могла.

65

1 знову фантазія автора: Ернест Ренан, дуже хворий, помер у 1892 році.

66

Вейо ніколи не відлучали від церкви.

67

Оревільї — французький письменник і публіцист.

68

Абу помер своєю смертю 1885 року, напередодні свого виступу на честь прийому до Французької академії, промова до якого була вже надрукована.

69

Теофіль Готьє — французький поет, прозаїк, літературний критик, лібретист та художник, значна постать французької літератури середини XIX сторіччя.

70

Теодор де Банвіль — французький письменник, поет, драматург, критик та журналіст.

71

Салон мадам Рамбуйє, більш відомої як «незрівнянна Артеніс» — один з основних осередків створення та розвитку преціозної літератури Франції.

72

Латинські слова, дивно перекручені на французький лад: юкондний — від «jucundus» (приємний, хороший); лаентерентний — від «laetus» (щасливий, радісний).

73

Пам'ятний день (лат.) — прим. авт.

74

Гай Валерій Флакк — римський поет, наслідувач Вергілія (І ст.). Єдиний твір — незакінчена епічна поема у восьми книгах про похід аргонавтів.

75

Яка виняткова чистота! (лат.) — прим. авт.

76

Тюрпний — від «turpis» (ганебний).

77

Jus divinum (злат. «divinus») – божественне право.

78

Jus divin (фр.) – Божий сік.

79

Я тремчу від самої згадки про це (лат.) – прим. авт.

80

«Георгіки» – дидактична поема Вергілія.

81

Пастух величезного стада (лат.) – прим. авт.

82

Пастух страхітливої дурепи (фр.). Вочевидь, студенти пана Рішло провели паралель між латинським словом «rescoris» (стадо) та французьким «rescoris» (дурепа).

83

Крей, Бове, Дьепп — муніципалітети на півночі Франції.

84

Еол — покровитель вітрів у давньогрецькій міфології.

85

Аркей, Медон — муніципалітети на півночі Франції, розташовані на височинах.

86

Руанський собор — готичний собор у місті Руан, з 1876 по 1880 роки був найвищою будівлею світу (151 метр).

87

Пульхерне — від «pulcher» (славний, визначний).

88

Бажана дівчина (лат.).

89

Гіменей — покровитель шлюбів у давньогрецькій міфології. Його зображали у вигляді вродливого юнака зі смолоскипом та квітами. Смолоскипом Гіменей запалював вогонь шлюбів, і вважалося, що яскраве полум'я — запорука щасливого і матеріально забезпеченого життя подружжя.

90

Марія-Луїза Австрійська — друга дружина Наполеона Бонапарта, імператриця Франції у 1810–1814 рр., дочка імператора Священної Римської імперії Франца II.

91

«Весілля в Кані Галілейський» — картина Паоло Веронезе, італійського художника доби пізнього Ренесансу.

92

Існує думка, що в чоловікові в білому, що на передньому плані грає на віолі, художник зобразив самого себе.

93

Бартоломе Естебан Мурільйо — іспанський художник доби бароко.

94

Гюстав Курбе — скандальний французький художник і скульптор, прибічник реалізму та натуралізму у мистецтві, противник класицизму. Одна з найскандальніших робіт, що визвала обурення тодішнього консервативного суспільства — картина «Повернення кюре з конференції», де він зобразив священнослужителів у п'яному вигляді.

95

Орлеаністи — з 1830 року прибічники династії Людовіка-Філіппа (король Франції з 1830 по 1848).

96

«Кандід» — від франц. «candide» (простосердний, щирий). Широковідома повість Вольтера «Кандід, або Оптимізм».

97

Фонтевро, Мерен — французькі тюрми.

98

Journal hebdomadaire — цікаве поєднання слів: французькою «hebdomadaire» — щотижневик, а «dromadaire» — одногорбий верблюд.

99

Сосьєтер — член акторської трупи французького театру «Комеді Франсез», який водночас був і його пайовиком.

100

Пале-Рояль — паризький театр.

101

Огюстен Ежен Скріб — французький драматург.

102

Ентомозоери — нижчий розряд паразитів.

103

Клакер — особа, найнята для того, щоб гучними оплесками, вигуками або свистом створювати враження успіху чи спричинятися до провалу п'єси, артиста.

104

Епізод з абрикосами — в оригіналі епізод з персиками.

105

Остенде — бельгійське місто.

106

Великий Бельт — протока між данськими островами Зеландія і Фюн.

107

Три Королі — найяскравіші зірки сузір'я Оріона.

108

Вулиця Фурно — нині вулиця Фальгер.

109

Жахливий фонтан — мається на увазі фонтан Сен-Мішель перед мостом Сен-Мішель.

110

Лапрад — французький поет, письменник, політик, член Французької академії.

111

Ім'ям того маленького чоловічка — йдеться про персонажа на ім'я Pion (Піон), покровителем якого (за днем народження) був Saint Maur (Святий Мавр), католицький святий. Оскільки прийнято було поєднувати своє ім'я з ім'ям покровителя, чоловіка називали Maurpion, що перекладається з французької як «лобкова воша».

112

Міст Реформ — нині міст Людовіка-Філіппа.

113

Гревська набережна — нині набережна Отель де Білль.

114

Королівська площа — нині площа Злагоди.

115

Бульвар Наполеона IV — ймовірно, таку назву автор вигадав для сучасної вулиці Ріволі.

116

Простягався до площі... — мається на увазі площа Перемог.

117

1 до пороку вернешся (Біблія, Книга Буття, 3:19).

118

Куточок Вестмінстерського абатства — одна з прибудов Вестмінстерського абатства, де поховано знатних британських письменників, встановлено пам'ятники й меморіальні дошки.

119

«Надзвичайні подорожі» — пригодницький цикл з п'ятдесяти чотирьох романів Жуля Верна.

120

VAL — перший у світі автоматизований метрополітен, що 1983 року був запущений у французькому місті Лілль.

121

Солідарністю вигнання — після державного перевороту у Франції в кінці 1851 року Етцель був змушений іммігрувати до Бельгії.

122

Нантський едикт — указ короля Франції Генріха IV, який надавав французьким гугенотам певні громадянські права (1598).

123

Преціозна течія — аристократичний напрям у французькій літературі бароко XVII сторіччя, якому властиві алегоричність, умовність, лицарсько-пасторальні сюжети та цілковита відмова від «низької» народної мови..

124

Ставлення Беранже до Наполеона насправді дуже суперечливе.

125

Колеж де Франс — один з найпрестижніших навчальних закладів Франції.

126

«Бувар і Пекюше» – незакінчений роман Флобера, опублікований посмертно у 1881 році.

127

Гюстав Курбе – французький маляр, графік, скульптор, палкий прихильник реалізму у мистецтві.

128

Антуан, Луї та Мат'є Ленен – французькі художники-реалісти.

129

Всесвітня виставка мистецтва та промисловості, що відбулася 1867 року в Парижі.

130

Роман був надрукований у Парижі у 1989 р., вид-во «Le Cherche Midi», під назвою «Voyage a reculons en Angleterre et en Ecosse» («Повернення через Англію та Шотландію»).

131

Шарль Лемір, «Жуль Верн. 1828-1905. Людина. Письменник. Мандрівник. Громадянин. Його творчість. Його пам'ять. Його велич», Париж, вид-во «Berger-Levrault & Cie», 1908.

132

«II fit» – дослівно «він зробив», «il dit» – «він сказав». «II fait toujours» – «він знову робить».

133

З колекції Гондоло делла Ріва, Турин. Лист був опублікований у колективній праці «Видавець та його доба. П'єр-Жуль Етцель (1814-1886), Сен-Себастьян, вид-во „ACL Edition“», 1988, ст. 118-119.

134

Див. лист Жуля Верна до Етцеля, датований «в суботу ввечері» (початок 1864): «Чорт забирай, дорогий мій учителю, я конче потребував вашого листа, аби прийти до тями! [...] Згоден – я дурень, коли сам собі [sic] співаю осанну [sic] через своїх [sic] персонажів. Віднині я буду добряче затуляти їм рота» (Національна Бібліотека, листування Верн-Етцель, том 1, листи 7-8).

135

Йдеться про промову, яку Жуль Верн виголосив 12 грудня 1875 року в Ам'єнській Академії і яка пізніше була опублікована у «Спогадах» вищезгаданої Академії (том II, 1875). Того ж року вона з'явилася у вигляді невеличкої брошури (вид-во T. Jeunet, Ам'єн). Цей текст доволі часто цитується під назвою «Ам'єн 2000 року», проте така назва фігурує лише у виданні 1973 р.

136

Майбутній міський радник – у 1888 році Жуль Верна обрали міським радником Ам'єна.

137

Пастух величезної дуреви.

138

Новела була опублікована у «Нантських рукописах», том 3, вид-во «Le Cherche Midi», Муніципальна бібліотека міста Нант, 1991 р. (попереднє видання). Того ж року була опублікована вдруге (вид-во Editions de l'Olifant, м. Поррантрюї).

139

«In the year 2889» – новела, написана Мітелем Верном, але підписана батьком, спершу з'явилася англійською мовою в нью-йоркському журналі «The Forum» (лютий 1889 р.). Опублікована вдруге, цілком ймовірно, після виправлень Жуля Верна, під назвою «Один день з життя американського журналіста у 2890 році», у «Спогадах Ам'єнської Академії» (1890) і в «Ілюстрованому додатку» газети «Petit Journal» (29 серпня 1891 р.). Мішель Верн знову опублікував її у посмертній збірці новел Жуля Верна «Вчора і завтра. Оповідання й новели» (Париж, вид-во Етцеля, 1910) під назвою «У ХХІХ сторіччі: Один день з життя американського журналіста у 2889 році».

140

Переклад Тамари Воронович.

141

Франко-пруська війна 1870-1871 рр.

142

1886 року Жуль Верна мало не вбив власний племінник Гастон, що страждав параноєю. На щастя, тридцятилітній хворий схибив і влучив дядькові у ногу, внаслідок чого письменник до кінця своїх днів залишився інвалідом.

143

Етцель помер 1886 року.

144

Відомий італійський дослідник творчості Жуля Верна.